

Ashirboyev Samixon

***O‘zbek
dialektologiyasi***

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

ASHIRBOYEV Samixon

O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

O‘zbek tili va adabiyoti ta‘lim yo‘nalishi talabalari uchun
darslik

**“NAVRO‘Z” nashriyoti
TOSHKENT – 2016**

KBK 81.12(5 O'zb) 7

UO'K: 119.5.3.

ISBN 978-9943-381-05-6

Ashirboyev Samixon. O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI // darslik //
T.: «NAVRO'Z» nashriyoti, 2016. – 136 b.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalarining o'zbek tili va adabiyoti bakalavriat yo'nalishi ta'lim dasturida talabalarga o'zbek shevalari to'g'risida ilmiy va amaliy bilimlarni berish ko'zda tutilgan. Ushbu darslikda o'zbek dialektologiyasining nazariy asoslari aks ettirilgan. Darslik ma'ruza matnlari, amaliy mashg'ulot materiallari, mustaqil ishlar mazmuni, ushbu fandan malakaviy (o'quv) amaliyoti dasturi materiallari hamda talabalar bilimni nazorat qilish bo'yicha testlarni o'z ichiga olgan. Unda asosiy tushunchalar o'zbek va ingliz tillarida berilgan. Darslikdan magistrantlar, ilmiy xodimlar ham foydalanishlari mumkin.

В образовательной программе направления бакалавриата узбекский язык и литература предусмотрено дать студентам научные и практические знания по узбекской диалектологии. Настоящий учебник отражает основные теоретические вопросы узбекской диалектологии, а структура учебника состоит из текстов лекции, материалов для практических занятий, самообразования, программы квалификационной (учебной) практики и тестов для контроля знания по узбекской диалектологии. В нем основные термины даны на узбекском и английском языках. Учебником могут пользоваться также магистранты и научные работники.

In bachelor degree educational program of "Uzbek language and literature" at pedagogical higher educational institutions to give the scientific and practical knowledge of Uzbek language dialects for students is foreseen. In this textbook the theoretical basis of Uzbek dialectology is described. The textbook comprises the lecture texts, practical training materials, contents of independent assignments, programs of qualification (study) practices, and tests for knowledge assessment of the students. The main terms are given in Uzbek and English languages. The textbook can be used by the master degree students and researchers.

Taqrizchilar: **T. Enazarov**, filologiya fanlari doktori (O'zMU)
S. Muhamedova, filologiya fanlari doktori (TDPU)

© "NAVRO'Z" nashriyoti 2016

© ASHIRBOYEV Samixon

Kirish

“O‘zbek dialektologiyasi” ijtimoiy lingvistika fanlaridan biri bo‘lib, o‘zbek shevalarini o‘rganadigan fandır. **Dialektologiya** so‘zi yunon tilidan olingan bo‘lib, shevalar, dialektlar va lahjalar to‘g‘risidagi bilim degan ma‘noni bildiradi. O‘zbek dialektologiyasi o‘zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini, uning shakllanish va tarqalish chegaralarini o‘rganadi.

Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy-ma‘naviy qadriyatimiz hisoblanadi. Aslida ham ona tili deganda sheva tushunilishi haqiqatga yaqindir. Shuning uchun ham uni asrab-avaylash, qadrlash zarur. Bu haqda yurtboshimiz **I. A. Karimovning: “Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili – bu millatning ruhidir¹”**, – degan so‘zlarini eslash o‘rinlidir. Demak, shevalar to‘g‘risidagi fanni o‘rganish talabalarni milliy g‘oya ruhida tarbiyalash imkoniyatini tug‘diradi. To‘g‘ri, har bir madaniyatli shaxs rasmiy doiralarda o‘zbek adabiy tilida muomala qilishi shart, lekin bu o‘z shevasini unutishi kerak degan so‘z emas.

O‘zbeklar hozirgi O‘zbekiston Respublikasi, Markaziy Osiyo mamlakatlarida, Afg‘oniston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Avstraliya, Xitoy, Uyg‘uristonida va boshqa mamlakatlarda istiqomat qiladilar. Albatta, ularning tili o‘zbek tili bo‘lsa-da, o‘ziga xos mahalliy xususiyatlarga ega. O‘zbek shevalari o‘zbek tilining mahalliy ko‘rinishlari bo‘lib, uni o‘rganish fan uchun nazariy ahamiyat kasb etsa, bo‘lajak til va adabiyot o‘qituvchisi uchun amaliy ahamiyatga ham molikdir. Bu fanni o‘rganishdan maqsad o‘zbek shevalarining eng muhim xususiyatlari – fonetik, leksik, morfologik va, qisman, sintaktik xususiyatlari haqida talabalarga to‘la ma‘lumot berishdir. Bu esa quyidagi vazifalarni keltirib chiqaradi:

- talabalarga o‘zbek dialektologiyasi bo‘yicha tayanch bilimlarni berish va shu asosda tayanch tushunchalar to‘g‘risida tasavvur hosil qilish;
- o‘zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik qurilishi haqida ma‘lumot berish;

¹Каримов И. Ватан ва халқ мангу қолади. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. – Б.123.

- shevalarni o'rganish metodlari to'g'risida tushuncha berish hamda sheva vakillaridan ma'lum bir sheva xususiyatlarini yozib olish malakasini hosil qilish;

- adabiy til va sheva munosabatlari to'g'risida tushuncha hosil qilish; maktab, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari ta'limida dialektal xatolarning oldini olishga nazariy tayyorlash.

Har bir tilning shevalarini o'rganuvchi fan **tasviriy dialektologiya** deb yuritiladi. O'zbek dialektologiyasi hozir tasviriy dialektologiya bosqichidadir. Bu fan boshqa fanlarni, shu jumladan til tarixini o'rganishda zaruriy manba ekanligini hisobga olsak, bu jarayonda tarixiy dialektologiya to'g'risida ham fikr yuritish lozim bo'ladi. Tilning rivojlanishi ayni o'rinda shevalarning ham tarixiy rivojlanishi hisoblanadi. Bu esa **tarixiy dialektologiyani** tekshirish obyektidir. O'zbek tilshunosligida tarixiy dialektologiya endigina shakllanib kelmoqda.

Mavzu: O'zbek dialektologiyasining predmeti, maqsad va vazifalari

Reja:

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.
2. O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.
3. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlar bilan o'zaro aloqadorligi.
4. O'zbek dialektologiyasining nazariy va amaliy ahamiyati.
5. O'zbek shevalarini o'rganish metodlari.

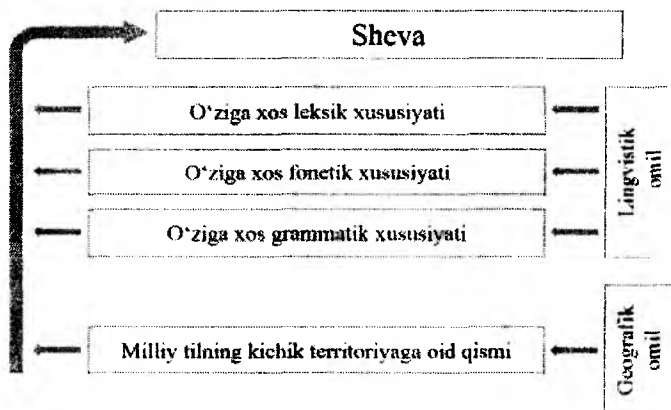
Matn

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari. O'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. O'tgan tarixiy davr ichida o'zbek shevalari to'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrini tushunish va izohlashda **sheva, dialekt, lahja** degan terminlar qo'llanadiki, ularning lug'aviy va terminologik ma'nolarini bilish albatta zarur.

Sheva forscha *ravish, tarz, yo'sin* degan ma'nolarni bildirib, fanda o'ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanib

turadigan milliy (xalq) tilning kichik territoriyaga oid qismini anglatadi (1-rasm).

1-rasm

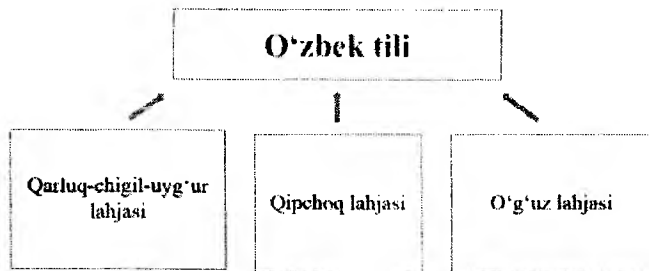

Dialekt so'zi yunoncha bo'lib, *sheva* degan ma'noni anglatib (aslida *qabila tili* demakdir), aksariyat til xususiyatlari o'xshash bo'lgan shevalarni birlashtiradi.

Lahja arabcha so'z bo'lib u ham *ravish, tarz, yo'sin, sheva* ma'nolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan o'zbek tilining taraqqiyotiga asos bo'lgan sheva va dialektlarning eng yirik to'dasini anglatadi.

O'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyotida uchta lahjaning birligidan tarkib topgan. Ular: *qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi, qipchoq lahjasi, o'g'uz lahjasidir* (2-rasm).

2-rasm

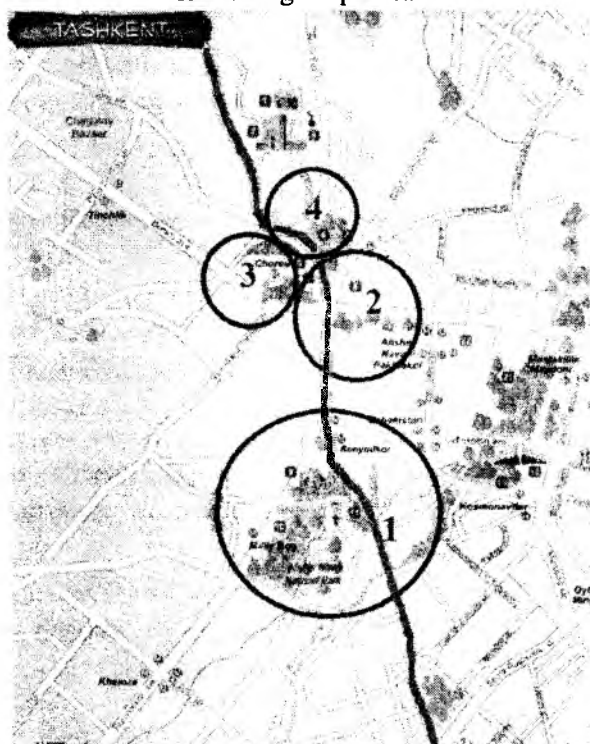

Lahja termini o'zbek, turk tillarida iste'molda bor, boshqa aksariyat millatlar dialektologiyasida *dialekt va sheva (zobop)* terminlariga ko'proq murojaat qilinadi.

Bir dialect tarkibidagi shevalarda o'zaro bog'langan, lekin kichik va muhim bo'lgan farqlar bo'ladi, uni 3-rasmdan anglab olish mumkin.

3-rasm

Shevaning farqlanishi

1 – Beshyog'och dahasida: - *borsəmbz*.

2 – Xadra dahasida: - *borsovuz*.

3 – Chorsu dahasida: - *borso://borsok*.

4 – Eski Jo'va dahasida: - *borso.vuzə*

Dialektologiyada ikki xiidagi dialekt to'grisida fikr yuritish mumkin, ya'ni *mahalliy dialektlar* va *ijtimoiy dialektlar*. Mahalliy dialekt umumhalq (milliy) tilining muayyan territoriyaga oid ko'rinishi, o'ziga

xos namoyon bo'lishidir. O'zbek dialektologiyasi mahalliy sheva, dialekt va lahjalarni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Ijtimoiy dialekt esa mahalliy sheva, dialekt va lahjalardan farq qilgan holda, muayyan guruhdagi shaxslarning umumxalq tilidagi so'zlarga o'z manfaatlaridan kelib chiqib, o'zgacha ma'no kasb etishlari yoki muayyan soha – kasb-hunar leksikasi, terminologiyasidan faqat shu soha kishilarining o'zlarigina foydalanishlari asosida vujudga keladi. Ular biror sheva yoki dialekt xususiyatiga teng emas. Ijtimoiy dialektida shevaga oid so'zlar ham ba'zan qatnashishi mumkin. Boshqacha aytganda ijtimoiy dialektida o'ziga xos fonetik va grammatik xususiyatlar bo'lmaydi, lekin ayrim leksik xususiyatlari bo'lishi mumkin.

O'zbek dialektologiyasi ijtimoiy dialektni o'rganmaydi, ijtimoiy qatlamlar "til"i **sotsiolingvistikaning** boshqa bo'limlari ob'yektidir.

2. O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.

Prof. E. D. Polivanov "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" nomli asarida (1933) o'tgan asrning birinchi choragidayoq o'zbek tili o'zining ko'p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida ma'lumot bergan edi. Keyingi tadqiqotlar buni tasdiqlagan. Uning tub sabablari bir necha omillarga borib taqaladi. Professor V. V. Reshetov o'zbek tili dialektal kartasining rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi.

Tariximizga oid adabiyotlar qadimda turkiy urug' va qabilalar miqdori ancha ko'p bo'lganligi to'g'risida xabar beradi. Ular ichida o'zbek tili va uning shevalari shakllanishida qarluq, chigil, uyg'ur, qipchoq, urug'lari, qangli, qatag'on urug' va qabilalari birlashmalarining tarixiy taraqqiyoti katta rol o'ynagan.

O'zbek tilining dialektal o'ziga xosligida qadimgi urug' va qabilalarning turli territoriyada alohida-alohida mustaqil yashashlari muhim ahamiyat kasb etgan. Ijtimoiy hayot tarzi, territorial mustaqilligi, kasb-kori, etnografik xususiyatlari ularning tilida aks etmay qolmas edi va bu holat tilda umumiylikni saqlab qolgan holda, boshqa territoriyada yashovchi o'zbeklar tilidan ko'pgina xususiyatlari bilan farqlanishiga olib kelgan, bu esa shevaning o'ziga xosligini keltirib chiqargan. Sheva va dialekt xususiyatlarining tobora qat'iylashishiga aholi punktlarining bir-

biridan uzoq joylashishi muhim rol o'ynagan. Shu tariqa bir til ichida turli shevalarning shakllanishiga olib kelgan.

Tarixchi olim K. Shoniyozovning ko'rsatishicha, qarluqlar va ularga qon-qardosh bo'lgan chigil, xalaj qabilalari Ile daryosi havzasida, Sirdaryoning janubiy oqimlari, Isfijobda va Farg'ona vohasiga tarqalgan keng territoriyada yashaganlar. Turgesh qabilalari ittifoqi Yettisuvni egallagan. 766-yilda bu territoriyalar qarluqlar tomonidan ishg'ol qilingan. IX-X asrlarda o'g'uzlar Sirdaryoning quyi va o'rta havzalarini hamda Orol bo'ylarini ishg'ol qilgan. Qipchoq qabilalari esa, asosan, Oltoy o'lkasida, Irtish bo'ylarida yashaganlar va keyinchalik ular Sibir, Gurjiston, Volga, Dunay daryolari bo'ylari hamda Markaziy Osiyoga tarqalganlar.

O'zbek tilida sheva va dialektlarning kuchli farqlanib qolganligiga o'zbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy eta boshlagan davrdan boshlab unga turkiy va forsiy tilning kuchli ta'siri ham sabab bo'lgan. Jumladan, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalariga qoraqalpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz o'zbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman tilining, shimoliy o'zbek shevalariga qozoq tilining, Qirg'izistondagi o'zbek shevalariga qirg'iz tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi o'zbek shevalariga tojik tilining ta'siri kuchlidir. Shu tufayli ham bu shevalar boshqa shevalardan farqlanib qolmoqda va o'ziga xoslikni vujudga keltirmoqda.

Avvalgi satrilarda aytilganidek, o'zbek tili yirik uchta lahjani qamrab olgan, lekin har bir lahja orasiga ba'zan qat'iy chegara qo'yib bo'lmaydi, ya'ni aksariyat shevalar ayni bir til qonuniyatlariga amal qilishi mumkin, masalan, singarmonizm har uchala (Markaziy shahar shevalarini hisobga olmaganda) lahjada uchraydi, shuningdek, unilarning birlamchi cho'ziqliklari qarluq va o'g'uz lahjalarida ham qayd qilinadi.

3. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlarga aloqadorligi.

O'zbek dialektologiyasi tilshunoslik fanlaridan biri sifatida, avvalo, "Hozirgi o'zbek tili" fani nazariy asoslariga tayanadi. Shuningdek, "O'zbek tili tarixi" fanining "Qadimgi turkiy til", "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi", "O'zbek adabiy tili tarixi" bo'limlari uchun ham nazariy, ham amaliy asos vazifasini bajaradi. Aksincha, o'zbek

dialektologiyasi bu fanlarning nazariy va amaliy materiallariga asoslanadi. To'g'ri, tilshunoslikning bu fanlari o'quv rejalarida keyingi kurslardan joy olgan, demak, bu fanlar bo'yicha nazariy, amaliy ma'lumotlar o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tegishli mavzularni mustaqil tayyorlash jarayonida, ulardan qo'shimcha ma'lumotlar olish chog'ida o'rganib boriladi.

“O'zbek dialektologiyasi” fani, ayniqsa, **“O'zbek tili tarixi”** fani bilan uzviy bog'langan. Shevalar va yozuv yodgorliklari til tarixi uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Buning boisi shundaki, o'zbek tili uzoq yillarni boshidan kechirdi, buning natijasi o'laroq o'zbek tiliga asos bo'lgan shevalar hozirgi O'zbekiston, shuningdek, Markaziy Osiyo, Afg'oniston mamlakatlariga yoyilib ketdi. Shevalarning bu hududlarda tarqalishi, so'zsiz, o'zbek tili tarixini o'rganishda o'ziga xoslikni keltirib chiqaradi. Ta'kidlash lozimki, bizgacha yetib kelgan o'zbek tili manbalari o'z davrining adabi tilida yozilgan bo'lsa-da, ayni zamonda, o'sha davrning shevalariga xos xususiyatlarni ham aks ettirgan. Shuning uchun ham, turli hududlarda yaratilgan yozma yodgorliklarda dialektal o'ziga xosliklar namayon bo'ladi, chunki asar mualliflari yoki uni ko'chiruvchilar muayyan shevaning vakillari bo'lganligi tufayli ham, ular shevasi xususiyati u yoki bu tarzda asarlarda aks etmay qolmas edi. Bu holat til tarixi asarlarining o'ziga xosligini ta'minlagan.

Hozirgi sheva faktlari esa til tarixini tushunish uchun ham xizmat qiladi, chunki, avval aytilganidek, tilimiz tarixiga oid so'zlar, fonetik va grammatik unsurlar tamoman yo'qolib ketmaydi, balki u yoki bu darajada shevalarimizdan birida o'z ma'nosida yoki qisimsn ma'nosi o'zgaran shaklda saqlanib qoladi, bu esa til tarixidagi ayrim tushunchalarni oydinlashtirishga xizmat qilishi mumkin, masalan, “Devonu lug'atit turk” asaridagi *анач* / *anač* so'zi (qizlarni erkalash shakli) Shimoliy o'zbek shevalarida, *atiz* (ekin maydoni) so'zi Xorazmda, *авдъдъ* / *avdidi* (terdi) so'zi *авдъдъ* / *avdadi* tarzida Shimoliy o'zbek shevalarida, *кызладъ* / *kizladi* (yashirdi) so'zi *кызладъ* / *gizladi* tarzida Xorazmda va Shimoliy o'zbek shevalarida hozir ham qo'llanadi. *Кашур* / *kashur* so'zi “Devon”da *turp* ma'nosini anglatgan bo'lsa, Xorazm shevalarida *гашур* / *gashir*

variantida *sabzini* bildiradi. Demak, u qisman ma'no o'zgarishiga uchragan.

O'zbek dialektologiyasi **geografiya** fani bilan uzviy aloqador, ya'ni har bir sheva haqida ma'lumot to'planganda, shu sheva vakillari joylashgan territorianing ko'lami, aholisining miqdori, shu territoriya iqlimi va boshqa ma'lumotlar ham e'tiborga olinadi, ya'ni geografik muhiti ham yoritiladi. Shuningdek, o'zbek dialektologiyasi **o'zbek xalqi tarixi, adabiyoti, folklori, etnografiyasi, san'ati** fanlarining ma'lumotlariga ham tayanadi va, ayni o'rinda, ular uchun ham boy material beradi.

4. O'zbek dialektologiyasining nazariy va amaliy ahamiyati. O'zbek dialektologiyasi o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fandır. Bu fan bo'yicha olinga nazariy bilimlar, yuqorida ta'kidlanganidek, keyingi kurslarda o'tiladigan fanlarga nazariy asos bo'lib xizmat qilsa, ayni zamonda, til va adabiyot o'qituvchilarini o'zbek dialektologiyasi bilimlari bilan qurollantirib, o'z pedagogik faoliyatida dialektal xatolar ustida ishlash faoliyatiga ham tayyorlaydi, ya'ni o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqida uchraydigan dialektal xatolarning manbalarini aniqlash va to'g'ri yo'l tutishiga yordam beradi.

5. O'zbek shevalarini o'rganish metodlari.

O'zbek shevalari *tasviriy (tavsifiy), qiyosiy, qiyosiy-tarixiy, lingvistik geografiya* metodlarida o'rganib kelinmoqda.

Muayyan shevaning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini tuzilgan savolnoma asosida tavsif qilib chiqish asosida o'rganish *tasviriy (tavsifiy) metod*dir. Bunda o'zbek adabiy tili xususiyatlari asos qilib olinadi.

Shevaga xos xususiyatlar yondosh shevalarga, qarindosh tillaga qiyoslab o'rganilishi *qiyosiy metod*dir. O'zbek shevalarini o'rganishda, asosan, *tasviriy* va *qiyosiy* metoddan foydalanilgan hamda boy material to'plangan.

O'zbek shevalarini o'rganishda XIX asrning oxirlarida paydo bo'lgan *qiyosiy-tarixiy metod*dan ham foydalanilgan. Bu metodga ko'ra, o'zbek shevalari materiallari boshqa turkiy tillar, "Devonu lug'atit turk",

“Qutadg‘u bilig”, Alisher Navoiy asarlari tili va boshqa til tarixi manbalari tiliga qiyoslab o‘rganib borilgan, lekin bu metod asosiy metod hisoblangan emas, balki tahlil talab o‘rinlardagina va ayrim til tarixiga oid maqola va asarlarda uchrab turadi.

Shuningdek, shevalar *lingvistik geografiya* metodi bilan ham o‘rganiladi (bu haqda “Areal tilshunoslik (Lingvistik geografiya)” mavzusida fikr yuritiladi).

Takrorlash uchun savollar:

1. Sheva deb nimaga ataladi?
2. Dialekt deb nimaga ataladi?
3. Lahja deb nimaga aytiladi?
4. O‘zbek shevalarining murakkab tarkibi qaysi omillar bilan bog‘langan?
5. O‘zbek shevalari qaysi metodlar bilan o‘rganiladi?
6. O‘zbek dialektologiyasi fani qaysi fanlar bilan o‘zaro bog‘langan?

Tayanch tushunchalar:

O‘zbek dialektologiyasi [Uzbek dialectology] – o‘zbek shevalarini ilmiy ravishda o‘rganadigan fan.

Sheva [pronunciation, accent, dialect] – o‘zbek tilining kichik territoriyadagi muomala vositasi.

Dialekt [dialect] – o‘zaro bir-biriga yaqin shevalar tizimi.

Lahja [dialect] – shakllanishi jihatidan umumiy tarixga ega bo‘lgan dialektlar jami.

Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi [Karluk-chigil-uygur dialect] – o‘zbek tilining shu nomlar bilan ataladigan urug‘-qabila ittifoqi negizida shakllangan sheva va dialektlar to‘dasi.

Qipchoq lahjasi [Kipchak dialect] – o‘zbek tilining qipchoq urug‘ va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to‘dasi.

O‘g‘uz lahjasi [Uguz dialect] – o‘zbek tilining o‘g‘uz urug‘ va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to‘dasi.

Tavsifiy (sinxron) metod [descriptive method] – shevaning hozirgi holatini yozib olish metodi.

Qiyosiy-tarixiy metod [comparative historical method] – tillarni ham tarixiy taraqqiyot, ham boshqa yondash tillarga qiyoslab o‘rganish metodi, bu metoddan shevalarni o‘rganishda ham foydalaniladi.

Mavzu: Transkripsiya

Reja:

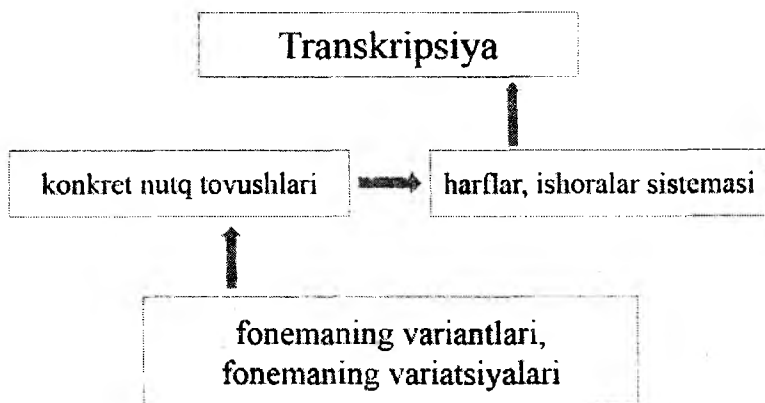
1. Transkripsiya haqida umumiy ma’lumot.
2. Unli va undosh tovushlarda qo‘llaniladigan transkripsion belgilar.
3. Yangi o‘zbek transkripsiyasi.
4. Diakritik belgilar.

Matn

1. Transkripsiya haqida umumiy ma’lumot.

Transkripsiya lotincha *qayta yozish* degan ma’noni bildiradi. Transkripsiya ta’rifi: *“Shevalardagi konkret nutq tovushlarini, ya’ni fonemaning variatsiyalari, variantlarini yozuvda ifodalash uchun qo‘llaniladigan harflar, ishoralar sistemasiga transkripsiya deyiladi”*. Bu ta’rif ayni o‘rinda fonetik transkripsiyani anglatadi, chunki konkret nutq tovushini yozib olishda fonetik transkripsiyadan foydalaniladi (4-rasm).

4-rasm

Transkripsiya qo‘llanish doirasiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi:

1. Xalqaro transkripsiya. Bu transkripsiya lotin alifbosiga asoslanadi.

2. Milliy transkripsiya. Bu har bir milliy tilning amalda bo'lgan yozuvi tizimiga asoslanadi. O'zbek shevalarini yozib olishda qo'llaniladigan transkripsion tizim professor V. V. Reshetov tomonidan ishlab chiqilgan va u rus alifbosi asosidagi o'zbek grafikasiga asoslanadi, lekin o'zbek dialektologlari, garchand, V. V. Reshetov transkripsiyasiga asoslanarsalar-da, shevalarni yozib olishda har doim ham unga to'la rioya qilmaydilar, chunki shevalardagi tovushlarni belgilashda har bir tadqiqotchi ma'lum darajada erkinlikka erishishlariga ruxsat etiladi.

Transkripsiya xorijiy tillarni organishda va til tarixini o'rganishda ham qo'llaniladi. Bunda yodgorliklarda u yoki bu tovushning (fonemaning) talaffuz (artikulatsion-akustik) me'yorini belgilash zaruriyatidan kelib chiqadi.

Transkripsiyani **transliteratsiyadan** farqlash zarur. Transliteratsiya bir tildagi bir yozuv tizimidagi matnlarni ikkinchi yozuv tizimiga o'girishni bildiradi. Masalan, arab yozuvidagi matnlarni kirilga, kirildan lotin yozuvi asosidagi yangi yozuvga ko'chirish transliteratsiyadir.

Transkripsiyaning fonetik va fonematik turlari bor. Fonematik transkripsiya tildagi fonemalarning talaffuz normalarini belgilaydi hamda yuqorida ta'kidlanganidek, bunday transkripsiya xorijiy tillarni va til tarixini o'rganishda qo'llaniladi. Fonetik transkripsiya esa nutqdagi fonemaning variatsiyasi bo'lgan konkret nutq tovushlarini va ba'zi ishoralarni belgilashda qo'llanadi. Bu transkripsiyadan shevalarni o'rganishda foydalaniladi.

Translatsiya tushunchasi ham bor. U bir yozuvdagi matnni ikkinchi yozuvga kompyuter dasturi vositasida o'tkazilishini bildiradi.

Albatta, har bir tilda joriy yozuvda bo'lgan harflar transkripsiya tizimini amalga oshirish uchun yetarli bo'lavermaydi. Shu jumladan, joriy o'zbek alifbosidagi harflar ham o'zbek shevalarini yozib olishda uning turli fonetik jarayonlarini ko'rsatish uchun yetarli emas. Shu tufayli ham mavjud harflarga qo'shimcha belgilar qo'yiladi, ba'zan esa boshqa yozuv tizimidan harf qabul qilinadi va hk. Demak, sheva materiallarini yozib olish chog'ida har bir dialektolog ijodiy yondoshish imkoniyatiga ega bo'ladi.

2. *An'anaviy o'zbek transkripsiyasi.* Hozigacha olib borilgan dialektologik tadqiqotlar rus grafikasi asosidagi transkripsiyada amalga oshirilgan.

Unli tovushlarni ifodalashda qo'llanib kelgan transkripsion belgilar.

Unli tovushlar barcha tillarda ham ko'p qirrali bo'lib, u o'zbek shevalarida, ayniqsa, fiziologik jihatdan rang-barangdir. Unlilarni ifodalashda o'zbek dialektologiyasida quyidagi belgilardan foydalaniladi:

a(a) – umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi. Singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalarida qo'llanadi. "dj" lovchi shevalarda: *ана, ата, бала.*

ə(ə) – aksariyat turkiy tillarda qo'llanadi va old qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi: *әкә, әнә, йәшә.* Bu unli barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi.

o(o) – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unlini ifoda qiladi. Shahar va shahar tipidagi shevalarda keng qo'llanadi: *ол, ом, бол.*

e(e) – old qator, o'rta-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi, barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi: *ел, бел, йел, кел.*

и(и) – old qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho'ziqroq talaffuz qilinadi. Barcha o'zbek shevalarida mavjud: *иш, тил* (Buxoro). *бил* (Farg'ona). Ko'pincha ularga ikki nuqta ham qo'yiladi.

ы(ы) – orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho'ziqroq talaffuz qilinadi: *кыз, қыйық.* Bu unli singarmonizmli o'zbek shevalarida talaffuzda bor. Bu unliga ham ba'zan ikki nuqta qo'yiladi.

ь(ь) – indifferent, shahar shevalarida tarixan **и** va **ы** unlilarining birlashishi (konvergentsiyasi) natijasida hosil bo'lgan tovushni ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda **и** unlisining nisbatan qisqa talaffuz qilinadigan variatsiyasini bildiradi, old qator, yuqori-tor, lablanmagan. Shahar shevalarida: *бардь, кьргьн;* singarmonizmli shevalarda: *келдь, йетть бьр.*

ь(ь) – **ы** unlisining qisqa talaffuz qilinadigan variatsiyasi, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, faqat singarmonizmli shevalarda qo'llanadi: *бардь, тьгьн, бьқьн.*

у(у) – orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi: *бу, ул, ун.*

Ү(у) – old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda va singarmonizmni yo‘qotgan Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo‘llanadi: *күл, бүгүн, түн*.

о(о) – orqa qator, o‘rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi. Barcha o‘zbek shevalarida talaffuzda bor: *от* (adabiy orf. o‘t), *кол* (adabiy orf. qo‘l). *оқ* (adabiy orf. o‘q), *тоқ* (adabiy orf. to‘q).

ө(ө) – old qator, o‘rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi: *бөл* (bo‘lmoq – ajratmoq), *көл, ҳонәр* (hunar). Singarmonizmli o‘zbek shevalarida va Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo‘llanadi.

е(е) – tadqiqotchilarning ko‘rsatishicha, Xorazm, Iqon, Qarnoq, Namangan shevalarida uchraydi. U э va е unililariga ancha yaqin turadigan unlini ifoda qiladi, old qator, o‘rta-keng, lablanmagan: *ке(л)* - Iqon. *зел*-Xorazm. Bu ma‘lumot ko‘rsatilgan shevalarda o‘z kuchini yo‘qotmoqda, faqat Namangan shevalarida saqlanib qolmoqda: *неме* (nima), *қенекө* (qanaqa), *Хелмахон еттәмән кемедь* (Halimaxon erta bilan kelmadi).

Undosh tovushlarda qo‘llaniladigan; transkripsion belgilar.

Undosh tovushlarni ifodalashda fanda rus grafikasi asosidagi undoshlarni ifodalovchi harflardan foydalanilgan. Ular, deyarli, o‘zgarishsiz transkripsiya uchun qabul qilingan. Shunga qaramasdan, uyrim undoshlarni farqlash va o‘ziga xosligini belgilashda transkripsion belgilar qo‘llaniladi. Ular quyidagilarda ko‘rinadi:

дж – qorishiq portlovchi tovushni ifodalaydi.

н - sonor, burun tovushini bildiradi, adabiy orfografiyasi *-n/ŋ*.

в - lab-tish tovushini ifoda qiladi.

w - lab-lab tovushini ifodalaydi *сyw, qywtmaq* kabi so‘zlarda qo‘llanadi.

ф - lab-tish tovushi uchun qo‘llanadi va asosan o‘zlashgan so‘zlarda uchraydi.

f - lab-lab tovushini ifoda qiladi, aksariyat o‘rinlarda turkiy taqlidiy so‘zlarda qo‘llanadi. Undoshlar transkripsiyasidagi bu belgilar juda ham qat‘iy emas, matnlarda **w** ornida **в** harfini, **f** ornida **ф** harfini ishlatish un‘anasi bo‘r.

3. Yangi o‘zbek transkripsiyasi. Bunda ko‘p yillardan beri turkologiyada qo‘llanib kelinayotgan transkripsiya tizimiga asoslanildi.

Bundan buyon dialektologik tadqiqot bilan shug'ullanuvchilar lotin alifbosi asosidagi quyidagi transkripsiya tizimidan foydalanishi mumkin:

a – orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unli: *ana, ata, bala*.

ā – old qator, quyi-keng, lablanmagan: *ākā, ānā, jāšā*.

ā – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan: *āl, āš, bāl*.

e – old qator, o'rta-keng, lablanmagan: *el, bel, jel, kel*

i – old qator, yuqori-tor, lablanmagan. *bārdi, kirgin*, singarmonizimli shevalarda: *keldi, jetti, bir*.

ī – orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan. *bardb, tbg'bn, bbgbn*.

i va ī unililari o'zbek shevalarida qisqa tovushni ifodalash uchun (*til, qil*), shahar shevalarida indifferent tovush uchun qo'llanadi.

i: - *i* unlisining cho'ziq varianti. Barcha o'zbek shevalarida mavjud: *i:š, ti:l* (Buxoro), *bi:l* (Farg'ona).

ī: - *ī* unlisining cho'ziq varianti: *qī:z, qī:jūq* Bu unli singarmonizimli o'zbek shevalarida talaffuzda bor.

u – orqa qator, yuqori-tor, lablangan: *bu, ul, un*.

ū – old qator, yuqori-tor, lablangan: *kūl, būgūn, tūn, ūn*.

o – orqa qator, o'rta-keng, lablangan. *ot* (adabiy orf. *o't*), *qol* (adabiy orf. *qo'l*). *oq* (adabiy orf. *o'q*), *toq* (adabiy orf. *to'q*).

ō – old qator, o'rta-keng, lablangan: *bōl* (bo'lmoq - ajratmoq), *kōl, hōndr* (hunar)

ε – ko'proq Namangan shahar shevasida qayd qilinadi. Old qator, o'rta-keng, lablanmagan. *ncmc*(nima). *qneqε* (qanaqa)

Cho'ziq unililar uchun ikki nuqtani qo'llash mumkin.

Undoshlarni transkripsiya qilishda quyidagi harflardan foydalaniladi: *b, d, č* (amaldagi *ch* o'rnida), *g, γ* (amaldagi *g'* o'rnida), *h, j* (amaldagi *y* o'rnida), *k, l, m, n, η* (amaldagi *ng* o'rnida), *p, q, r, s, š* (amaldagi *sh* o'rnida), *t, v, x, ž* (amaldagi *j* o'rnida).

Diakritik belgilar:

: (ikki nuqta) – tovushning cho'ziqligini bildiradi.

' (akut) – belgining o'ng tomoniga qo'yilsa, palatalizatsiyani, chap tomoniga qo'yilsa velyarizatsiyani bildiradi.

> va < – bir tovushning ikkinchisiga o'tishini ko'rsatadi.

II – ikki tovush yoki so'zning parallel qo'llanishiga ishora qiladi.

() – qavs ichidagi harf ifodalagan tovushning ba'zan nutqda talaffuz qilinmasligini bildiradi.

[] – katta qavs matndagi bo'g'in, so'z, transkripsiya qilingan so'zlarni ajratib ko'rsatishga xizmat qiladi yoki respondentdan yozib olingan matndagi noaniqliklarning dialektolog tomonidan tiklanganligini bildiradi, masalan: [Түлкь/түлки] ...*нъмэгэ ромэлнь элдъңыз* ~ *nimägä romälni aldiniz*... Bu o'rinda so'zlovchini bidirgan so'z ajratib ko'rsatilgan.

Shuni ta'kidlash lozimki, keyinchalik matn bayonida so'z va grammatik ko'rsatkichlarning adabiy tildagi, kiril yozuvi asosidagi va turkologiyadagi transkripsiyasi baravar keltirilib boriladi. Bu quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladi:

Adabiy til varianti	An'anaviy transkripsiya	Yangi o'zbek transkripsiyasi
yurak	<i>йүрәк//джүрәк</i>	<i>juräk // žuräk</i>

Matn transkripsiyasidan namunalar

1. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi shevalaridan namuna.

An'anadagi transkripsiyada: ...Пәшшәнъ бу гәпъ ел-йурттъ джә қыйнәп койъптъ. Пәшшәдән безәр боптъ хәлзәйтк. Бър кәммәгәл шәйър бәрәкән. У пәшшәнъ элдгә бәрәптъ. Пәшшә ундән, хъ гәдәй, нәгә келдң, дъп сорәптъ. Кәммәгәл шәйър эдәмлә тәртвәткән қыйнчълъйлә:нь, тәммә-тәм олу:(в)нь котәрән мәзәргә эбрьш эзәпләрәнъ шьғър қып, пәшшәгә окъверьптъ-де, сәнгә мунъ нъме пәйдәсә вә, дъптъ.

Yangi o'zbek transkripsiyasida: ...Pässhäni bu gäpi el-jurtti žä qijnäp qojipti. Pässhädän bezär bopti xäläjiq. Bir kämmäyäl šäjir bäräkän. U pässhäni äldigä bäripti. Pässhä undän, hi gädäj, nägä keldiñ, dip coräpti. Kämmäyäl šäjir ädämlä tärtvätkän qijinçilijlä:ni, tämmä-täm olu(v)ni kotärip mäzärgä äbäriš äzäplärini šiyr qip, pässhägä oqiveripti-de, sängä muni nime päjdäsi vä, dipti.

2. Qipchoq lahjasi shevalaridan namuna.

An'anadagi transkripsiyada: ...Қыз ʷулғайып ʷон алтъ джашка джетълтъ. Джьгът ʷорман ʷчъдән кәттәкән қорған қурьп, қыздь нъкәләп аптъ. Қыз шундайам чърәйлъ боптъ-қу, ʷоньң чачь зәрдән

пайда боғандай. Бър күнъ къз анхарға башьнь джувьпть. ^вОнъ бър дана чачь ^вүзүлп агьп кетьпть...

Yangi o'zbek transkripsiyasida: ...Qiz ul'yajip 'on zašya žetipti. Žigit 'orman içidän kättäkän qoryan qurip, qizdi nikäläp apti. Qiz šundajam čiräjli bopti-qu, 'oniñ čači zärdän pajda boyandaj. Bir küni qiz anharya bašini žu(v)ipti. 'Oniñ bip dana čači 'üzülip ayip ketipti...

3. O'g'uz lahjasi shevalaridan namuna.

An'anadagi transkripsiyada: ...Бър варэкән, бър йокэкән, қадим заманда бър па:шша боған экән. Шу па:шшань э:шъкънь э:лдъндә бър да:рах ва: экән. Бу да:рахнь бър йа:рпағ а:лтъннан, бър йа:рпағ кү:мүштән экән. Гү:лләдә бър гү:н хәр гү:нь бър йа:рпак йоқ оладь эмьш. Соң па:шша са:рай а:дамнарнь са:қчьльк э:тмәкә қойьпть.

Yangi o'zbek transkripsiyasida: ...Bir varäkän, bir joqäkän, qadi:m zamanda bir pa:šša boyan äkän. šu pa:ššanī ä:šikini ä:ldindä bir da:rax va: äkän. Bu da:raxni bir ja:rpayi a:ltinnan, bir ja:rpayi kü:müştan äkän. Gü:llädä bir gü:n är gü:ni bir ja:rpaq joq oladi ämiš. Soñ pa:šša sa:raj a:damnarini sa:qčiliq ä:tmäkä qojipti.

Takrorlash uchun savollar:

1. Transkripsiya deb nimaga ataladi?
2. Transliteratsiya deb nimaga ataladi?
3. Old qator unlilarni ifodalashda qaysi belgilar qo'llanadi?
4. Orqa qator unlilarni ifodalashda qaysi belgilardan foydalaniladi?
5. Undoshlarni farqlashda qaysi harflar olinadi?
6. Diakritik belgilar deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Velarizatsiya [velarization] – undoshlarning qattiqlashishi.

Diakritik belgi [diacritic mark] – harflarga qo'shimcha ravishda qo'yiladigan belgilar, ishoralar.

Dialektolog [dialectologist] – shevashunos, shevani o'rganuvchi olim.

Indifferent [indifferent] – oraliq tovush.

Palatalizatsiya [palatalization] – undoshlarning yumshoqlashishi.

Transkripsiya [transcription] – yozuvning maxsus turi

Transliteratsiya [transliteration] – matnni bir yozuv tizimidan ikkinchisiga ko‘chirish, masalan, kirildan lotinga.

Transkripsion belgi [transcriptional mark] – har bir nutq tovushi uchun qo‘llaniladigan harf.

Fonetik transkripsiya [Phonetic transcription] – konkret nutq tovushlarini ifodalaydigan ishoralar tizimi.

Fonematik transkripsiya [Phonemic transcription] – tildagi fonemalar talaffuzini belgilab beruvchi yozuv tizimi.

Mavzu: O‘zbek shevalarining fonetik xususiyatlari

Reja:

1. O‘zbek shevalarining unlilar va undoshlar tizimi.
2. Fonetik qonunlar.

Matn

O‘zbek shevalarining murakkab tarkibga egaligi, avvalo, ularning fonetik jihatdan rang-barangligi tufaylidir. O‘zbek shevalari unli va undoshlar miqdori va sifati, fonetik qonuniyatlar, fonetik jarayonlarning o‘ziga xosligi jihatidan o‘zaro farqlanadi va ular bir-biri bilan o‘xshashliklarga ham ega bo‘ladi.

1. Unli va undoshlar tizimi.

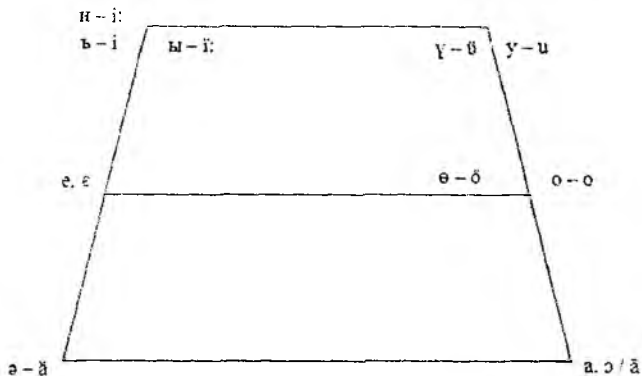
O‘zbek shevalaridagi unli va undosh tovushlarning miqdori va sifati munozarali masalalardan biridir, chunki dialektologiyaga oid ishlarda unli fonemalar haqida fikr yuritilganda, ularning soni 18tagacha etadi, degan ma’lumotlar ham beriladi. Aslida shevalar fonetikasi o‘rganilar ekan, ulardagi fonemalar emas, balki konkret nutq tovushlari e’tiborga olinishi lozimligini qayd qilish o‘rinli bo‘ladi.

Unlilar tizimi (vokalizm). Qarluq-chigil-uygur lahjasiga kirgan dialekt va shevalarda 6tdan 11tagacha unli tovush bor. Singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda 6ta, singarmonizmli shevalarda esa 9-11ta unli qo‘llanadi. Toshkent shevasida **ɤ/i, e/e, ə/ā, ɔ/ā, o/o, y/u**; Samarqand shevasida **ɤ/i, e/e, ə/ā, a/a, o/o, y/u** unlilari qo‘llangan bo‘lsa, Qo‘qon, Marg‘ilon, Chust, Qarshi, Sariosiyo kabi shevalarda **ɔ** unlisi bilan birgalikda **a** unlisi ham qo‘llanadi. Shimoliy o‘zbek shevalarida (Turkiston, Chimkent, Sayram) 11ta – **a/a, e/e, ə/ā, ɤ/i:, ɤ/i, ɤ/i:, ɤ/i, o/o,**

o/б, y/u, γ/и) unli mavjud. Qipchoq va o'g'uz lahjasidagi shevalarda ham 11ta unli tovush qayd qilinadi. Ularni jadvalga quyidagicha joylashtirish mumkin (5-rasm).

5-rasm

Unlilarning joylashish tartibi:

Undoshlar tizimi (konsonantizm). O'zbek shevalaridagi sof turkiy so'zlarda б/б, п/п, в/в, м/м, т/т, д/д, с/с, ч/ч, дж/џ, ш/ш, н/н, л/л, р/р, й/й ("y" o'rnida qo'llanadi), к/к, г/г, н/н, х/х, к/к, х/х undoshlari doim iste'molda bor. O'zlashgan so'zlarda ц undoshi s(ts) bilan, џ (sirgaluvchi bolsa ham) undoshi *дж/дж* kabi tallaffuz qilinadi. ф/f undoshi undov va taqlidiy so'zlarda lab-lab tovushi talaffuz etiladi, o'zlashgan so'zlarda esa p, ba'zan b undoshiga moyil talaffuz qilinadi. H undoshi aksariyat shevalarda x undoshi fiziologik tabiatiga moslashadi, lekin shimoliy o'zbek shevalarida, qipchoq shevalarida bu undosh talaffuzda bor. Shuningdek, arabcha va forscha so'zlardagi shu tillarga xos bo'lgan h, f undoshlari shevalarda o'zbek tili shevalarining artikulyatsion-akustik xususiyatlariga moslashgan.

Fonetik qonunlar. Singarmonizm. Singarmonizm lotincha unlilarning uyg'unlashuvi demakdir. Taniqli tilshunos I. A. Bogoroditskiy fikriga ko'ra, singarmonizm unlilar uyg'unligi, lekin qisman undoshlarga ham taalluqlidir. Singarmonizm qonuni ikki sifat ko'rinishiga ega:

1. *Lingval yoki palatal (tanglay) singarmonizmi*

Bu qonunga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator unlilar

qatnashgan bo'lsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator unlilar ishtirok etadi, so'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham orqa qator unlilar qatnashadi.

Bu qonun faqat shahar va shahar tipidagi shevalarda amal qilmaydi. Bu qonunga kora, so'zning dastlabki bo'g'inida **a/a, y/u, o/o, ы/і:(ь/ї)** unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo'g'inlarda ham ana shu unlilardan biri keladi va so'zda **q, γ, x** chuqur til orqa undoshlari ishtirok qilishi mumkin, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida **ə/ä, e/e, и/і:(ь/ї), ө/ö, ү/ü** unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo'g'inlarda ham xuddi shu unlilardan biri keladi, bunday o'rinlarda **k, g** undoshlari ham qatnashishi mumkin.

2. Labial singarmonizm. Bu qonun aksariyat turkiy tillarda amal qiladi, ayniqsa, qirg'iz tilining "temir qonuni" hisoblanadi. U o'zbek tili va uning shevalarida qisman amal qiladi.

Bu qonunga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator lablangan unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator lablangan unli qatnashadi, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida lablangan orqa qator unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham orqa qator lablangan unli qatnashadi.

O'zbek shevalarida lab garmoniyasi qonuni so'zlarning dastlabki ikki bo'g'inida qayd qilinishi xarakterlidir, uchinchi va to'rtinchi bo'g'inlarda qiyrak uchraydi: suyunchi ~ **сүйүнчъ** ~ *süjünči*, ko'rindi ~ **көрүндъ** ~ *koründi*. Namangan shevasida bo'libdi ~ **болүптү** ~ *boluptu*, ko'ribdi ~ **көрүптү** ~ *korıptu* va boshqalar.

Singarmonizmdan chekinish hollari:

1. Shevalarda yuklamalar singarmonizmga bo'ysunmaydi: qipchoq lahjasi shevalarda: bo'ldi-ku ~ **болдь-кү** ~ *boldi-qu*, keldi-ku ~ **келдь-кү** ~ *keldi-qu*, kelding-a ~ **келдьң-ә** ~ *keldiñ-ä*, barding-a ~ **бардьң-ә** ~ *barđiñ-ä*.

2. Ayrim qo'shimchalar singarmonizmga bo'ysunmasligi mumkin: masalan: qipchoq shevalarida bora qol ~ **бараяй** ~ *barayaj*, kela qol ~ **келәай** ~ *keläaj -əy/ıyaj* affiksining old qatorli varianti bo'lmaganligi uchun u singarmonizmga bo'ysunmaydi.

3. Arab, fors, tojik tillaridan o'zlashgan so'zlar aslida singarmonizmga bo'ysunadi, lekin bo'ysunmaydigan o'rinlari ham bor, masalan, muborak ~

мубарак ~ *mubārak* (Xorazm), peshona ~ *пешана* ~ *pešana* (shim. o'z. shev.)

Singarmonizm qonuniyati ayni zamonda unilarning progressiv assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi.

Umlaut. Bu qonuniyat fanda unilarning regressiv assimilatsiyasi deb ham yuritiladi.

Bu qonunga ko'ra, affiksdagi old qator unli asosdagi (u aksariyat hollarda bir bo'g'inli bo'ladi) orqa qator unlini o'z xarakteriga moslashtirib oladi: son ~ *сон* ~ *sān* → *sana* ~ *сана* ~ *sānā*, yosh ~ *йаш* ~ *jāš* → *jasha* ~ *йаша* ~ *jāšā*.

Bu qonun Namangan, O'sh shevalarida, qisman o'zbek adabiy tilida ham qayd qilinadi. Namangan shevalaridan misollar; mol ~ *мол* ~ *māl* molim ~ *мәлим* ~ *mālim*, sol ~ *сол* ~ *sāl* → solish ~ *салыш* ~ *sāliš*, nok ~ *нок* ~ *nāk* → noki ~ *накъ* ~ *nāki*, toy ~ *той* ~ *tāj* → toying ~ *тәйһи* ~ *tājiḡ* (6-rasm).

6-rasm

Singarmanizm va umlautda tovushlarning moslashish harakati

Singarmonizmda \longrightarrow chapdan o'ngga;
umlautda \longleftarrow o'ngdan chapga qarab tovush mosligi yuz beradi.

Singarmonizm: *бар+йатыр* (borayotir)

Umlaut: *бәш+ь* (boshi)

Assimilatsiya. Odatda assimilatsiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko'proq undoshlar bilan bog'liq fonetik qonuniyatdir. Assimilatsiya dastlab progressiv va regressiv assimilyatsiyaga, so'ng to'liq va to'liqsiz assimilyatsiyaga bo'linadi.

Progressiv assimilatsiyada oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga o'xshatadi, regressiv assimilatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatadi.

To'liq assimilatsiyada o'zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar tushuniladi. Misollar: oldi ~ *o'lli* ~ *ālli* (Qarshi, Shahrisabz), suvni ~ *cyevъ* ~ *suvvi* (Toshk.), bo'ldi ~ *bođđъ* ~ *boddi* (Shahrisabz). To'liqsiz assimilyatsiyada tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangli-jarangsizlik va boshqa holatlarga ko'ra qisman o'xshab ketishi mumkin: oshigan ~ *oškän* ~ *āškän*, ishga ~ *ışkă* ~ *iškă* (Toshk.), o'zimdän ~ *özimnän* (Xorazm.).

Dissimilatsiya. So'z tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush ta'siridagi tovush variantiga ega bo'lishi dissimilatsiyadir: zarar ~ *zälär* ~ *zälär*, devor ~ *duväl* ~ *duväl*, әнжър ~ *әндәжър* ~ *änzil*, qimmat ~ *қыймат* ~ *qijmat*.

Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldingi so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'z) tovushga moslashadi: mingga ber ~ *магамбер* ~ *mayamber* yoki dastlabki so'zning oxirgi tovushi (keyingi so'z unli bilan boshlansa) jaranglashadi: bolak odam ~ *boläğadam* ~ *böläğadam*, hayron bo'ldim ~ *хәйрәмболләм* ~ *hājrämbollim*.

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg'aluvchi variantiga ega bo'lishi spirantizatsiyadir: yubordi ~ *джүвәрды* ~ *žüvardı* (qipchoq), sabr qildi ~ *савыр қылды* ~ *savir qildi* (Xorazm), gapi ~ *гәви* ~ *gävi* (qipchoq).

Spontan o'zgarishlar (jaranglashish). U biror tovush ta'sirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bog'liqdir: suyak ~ *сүяг* ~ *süjäg* (Namangan), qarg'a ~ *гарга* ~ *yargä* (qipchoq).

Metateza. U so'z tarkibida undoshlarning o'rin almashishidir. Qipchoq shevalarida: faryod ~ *пәйрәт* ~ *päjräät*, qo'shni ~ *қоңшы* ~ *qoñši*, qumursqa ~ *қурмуққа* ~ *qurmysqa*, tekshir ~ *тешкәр* ~ *teskär*.

Reduksiya. So'z tarkibida ayrim tovushlar pozitsiyasining kuchsizlanishidir: kishi ~ *к(ъ)ш(ъ)* ~ *k(i)š(i)*, kera бер ~ *кет(ъ)вур* ~ *ket(ъ)vur*, Sharif ~ *Шәр(ъ)н* ~ *šär(i)p*.

Eliziya. Tovush tushishi bo'lib, ikki ko'rinishga ega, ya'ni ikki so'z (qo'shma so'z) talaffuzida oldingi so'z tarkibidagi unli tovushning tushib qolishi: bora oldi ~ *бoрaлдъ(ə)* ~ *bārāldi(ā)*, kora oldi ~ *кoрaлдъ(ə)* ~ *kōrāldi(ā)* va so'z tarkibidagi pozitsiyasi kuchsizlangan undoshning tushib qolishidir: bo'lsang ~ *бo:ca(l)* ~ *bo:san*, bersang ~ *бe:caң(ʀ)* ~ *be:sāñ(ʀ)*, ushlat ~ *y:шam(л)* ~ *u:šat(l)*, qichqir ~ *қычъp(к)* ~ *qičir(q)* (Xorazm).

Unlilarning orttirilishi (proteza): loy ~ *ьлай* ~ *ilaj*, lof ~ *ьларь* ~ *ilari* (qipchoq).

Undoshlarning takrorlanishi (geminatsiya): qari ~ *қаррь* ~ *qarri*, ariq ~ *аррьк* ~ *arriq*, ashula ~ *ашулла* ~ *ašulla*, saqich ~ *саққыз* ~ *saqiz*, kichik ~ *кычкь* ~ *kičči*, ulug' ~ *уль* ~ *ulli* (Mang'it)

So'z boshida va o'rtasida undoshlarning orttirilishi: ayvon ~ *хайван* ~ *hajvan*, duchor ~ *дучар* ~ *duvčar*, necha ~ *нейча* ~ *neičha* (qipchoq). So'z boshida *x/h* undoshining orttirilishi ayrim shevalar uchun o'ziga xoslikni ham bildiradi. Masalan, Mang'it shevasida bu holat ko'zga tashlanadi: ari ~ *харь* ~ *hari*, ayyor ~ *хаййар* ~ *hayyar*, ayol ~ *хайал* ~ *hayal*, olis ~ *халъс* ~ *halis* va boshqalar.

Undoshlarning so'z boshida tushishi: hatla ~ *атла* ~ *atla*, hurkdi ~ *уркты* ~ *urkti*, hisob ~ *ьсан* ~ *ysap*, ho'kiz ~ *окъз* ~ *okiz*, yog'och ~ *агач(ш)* ~ *agač(š)* (o'g'uz, , shim. o'zb. shev.).

Unlilarning birlamchi, ikkilamchi va emfatik cho'ziqliklari.

Birlamchi cho'ziqlik. Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unlilar cho'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik boshqa tovush ta'sirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog'liqdir. Unlilarning bunday cho'ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o'zbek shevalarida saqlanib qolgan: tush ~ *ту:ш* ~ *tu:š*, ot (ism) ~ *a:ð* ~ *a:d*, bosh ~ *ба:ш* ~ *ba:š*, tuz ~ *ду:з* ~ *du:z*, to'g'ri ~ *ду:рь* ~ *du:ri* va boshqalar. Aslida bu kabi unlilar cho'ziqligi urg'uning dastlabki bo'g'iniga tushishi xususiyati bilan bog'langan. Bunday cho'ziqlik birlamchi cho'ziqlik deyiladi. Birlamchi cho'ziqlik boshqa shevalarda ham ba'zan uchrab turadi, jumladan, Farg'ona shevalarida bil ~ *би:л* ~ *bi:l* (bilmoq), Buxoro o'zbek shevalarida til ~ *ти:л* ~ *ti:l*, Andijon shevalarida teri ~ *те:рь* ~ *te:ri* (qo'yning terisi), qari ~ *қа:рь* ~ *qa:ri*

(qariya), to'ri ~ *тә:рә* ~ *tō:ri* (uyning to'risi), Quyi Qashqadaryo shevalarida qani ~ *қа:нә* ~ *qa:nī*, ular ~ *о:лар* ~ *o:lar* so'zlarida qayd qilinadi.

Ikkilamchi cho'ziqlik. Yondosh kelgan undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush cho'zilishi mumkin: sandiq ~ *санду:* ~ *sāndu:*, o'rtoq ~ *ортә:* ~ *ortā:* (Toshkent), bo'l ~ *бо:* ~ *bo:*, ol ~ *а:* ~ *a:* (shim.o'z. shev.), Namangan shevalarida: tegmas ~ *те:mās* ~ *tē mās*, laylak ~ *лә:lә:* ~ *lā:lā:*. Bunday cho'ziqlik ikkilamchi cho'ziqlik deyiladi. Shevalarda bunday cho'ziqlik ko'pincha **h** undoshining tushib qolishi bilan yuz beradi: Ahmad ~ *ә:mät* ~ *ä:mät*, dahliz ~ *dә:lъз* ~ *da.liz*, mehr ~ *ме:p* ~ *me:r*, qahr ~ *қа:p* ~ *qa:r*.

Uchlamchi cho'zoqlik. Emfatik cho'ziqlik Namangan shahar shevasida qayd qilinadi. Bu shevadagi hozirgi-kelasi zamon fe'lida yorqin ko'rinadi, ya'ni bu fe'l shaklida qatnashadigan ravishdosh ko'rsatkichi – **ә/ä** va boshqa shakllarda ishtirok etgan **ә/ä** unlisi odatdagidan ko'ra cho'ziq talaffuz qilinadi yoki uning bo'lishsiz shaklida **y** undoshi tushib qolishi ham mumkin va bo'lishsizlik affiksida **ә/ä** unlisi ham ikkilangan cho'ziqlikka ega bo'ladi: bilmayman ~ *би:lmә:(ü)mә:* ~ */bi:lmä:(j)mä:*, bo'lmaydi ~ *бомә:(ü)дә* ~ *botä:(j)di*, men aytmayman ~ *mә:әtmә:(ü)mә* ~ *mä: ätmä:(j)mä*, sen bilmaysan ~ *сә: би:mә:сә:* ~ *sä bi:lmä:(j)sә:*

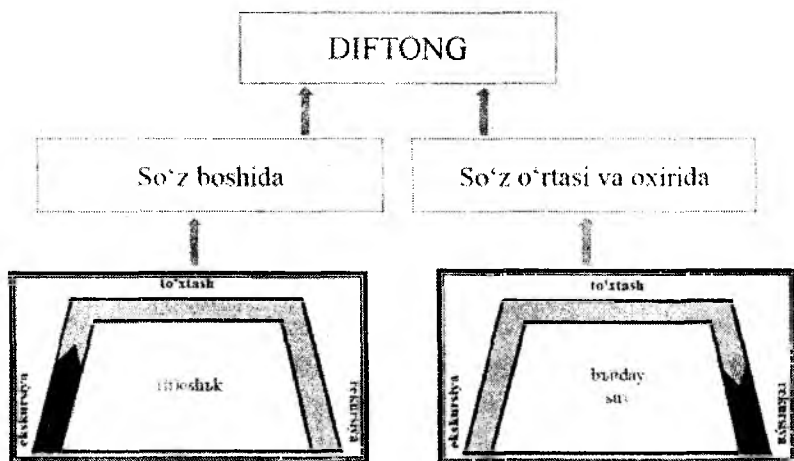
Tovush mosligi. O'zbek shevalaridagi so'zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holatlar ko'zga tashlanadiki, bir so'z ayni ma'nosini saqlagan holda ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin u ma'noning mosligiga putur yetkazmaydi: *допрә* ~ *топпә* ~ *топрә* (Toshkent), kel ~ *гәл* ~ *gäl* (Xorazm), yo'l ~ *джол* ~ *žol* (qipchoq), shu ~ *шо* ~ *šo* (qipchoq), choy ~ *чәй* ~ *čāj* (qipchoq), bedana ~ *бөдәнә* ~ *bödānā* (Turkiston). Bu kabi so'zlardagi **t** ~ **d**, **k** ~ **g**, **й/j** ~ **дж/ž** undoshlari va **e** ~ **ә/ä**, **o** ~ **u**, **e** ~ **ө/ö** mosligi namoyon bo'ladi.

Diftonglar. Singarvonizimli shevalarda (qipchoq, o'g'uz lahjalari) diftong hodisasi ko'p uchraydi. Har bir tovush talaffuzida ekskursiya, ish

momenti (to'xtam) va rekursiyaning to'liq qatnashishi yoki har bir tovushning mustaqil talaffuzi monofongdir. Diftong esa bir tovushda boshqa bir tovush elementining ishtirokidan hosil bo'ladi. Adabiyotlarda diftongning ikki turi to'g'risida, ya'ni so'z boshida va so'z ichida (o'rtasida, oxirida) qollanishi aytiladi.

O'zbek shevalarida diftongning qollanishida shunday jarayon yuz beradi: talaffuzda asosiy tovush ekskursiyasi boshida shu tovush artikulyatsiyasiga yaqin boshqa tovush (transkripsiyada Ё/i, й/j, В/v) tovush unsurlari qoshiladi va to'xtam hamda rekursiyada asosiy tovush (unli tovushlardan biri) talaffuzi saqlanadi; so'z ichida esa ekskursiya va toxtamda asosiy tovush talaffuz etilgani holda rekursiya so'ngida й/j, В/v undoshlari bilan tugallanadi (7-rasm).

7-rasm

Qipchoq lahjasi shevalarida bu fonetik hodisa ko'proq, o'g'uz lahjasi shevalarida kamroq bo'lsa-da, qo'llanishda bor: ikkinchi ~ ^uекъичъ ~ ^uekinchi, echki ~ ^uешкъ ~ ^ueshki, ikki ~ ^uекъ ~ ^ueki, o'ynab ~ ^oойнап ~ ^oojnap. Diftongning ikkinchi turiga ko'ra, artikulyatsiyada ekskursiya va to'xtamda asosiy tovush talaffuz etiladi-da, rekursiyada й/j tovushi orttiriladi: tush ~ ту^uи ~ tū^uš, sut ~ сү^uт ~ sū^ut.

O'zbek shevalarida quyidagi diftonglar qayd qilinadi:

e ~ **je**. Ikki ~ **ekъ** ~ *jekī*, ena ~ **enā** ~ *jenā*, ellik ~ **elъv** ~ *eliv*.

o ~ **o**. o'rta ~ **orta** ~ *orta*, o'yla ~ **oila** ~ *ojla*.

o ~ **ö**. o'rdak ~ **ordak** ~ *ördäk*, o't(moq) ~ **ot** ~ *öt*.

o ~ **o**. on ~ **on** ~ *on*, oy ~ **oi** ~ *oj*.

y ~ **ü**. kuz ~ **kyz** ~ *kü/z*, kut(moq) ~ **kyt** ~ *kü't*.

i ~ **i**. tit(moq) ~ **tit** ~ *ti't*, buytip (bundaj qilib) ~ **bitъn** ~ *bitip*.

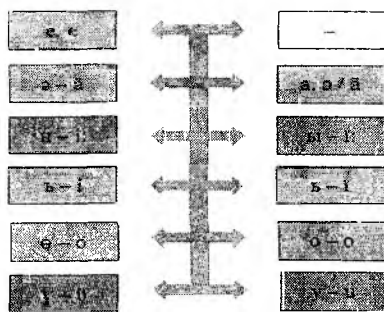
и ~ **i**. qiz ~ **qiz** ~ *qī/z*.

Diftonglarning vujudga kelishida birlamchi choziq unilarning keyingi davrdagi taraqqiyoti muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Masalan, **iz** so'zi Qorabuloq shevasida dastlab **i:z** tarzida talaffuz qilingan, so'ng u **i^hz** ~ **i'z** tarzida diftonglashgan. Diftonglar diftongoidlarni hosil qiladi, ya'ni asosiy tovush va uning tarkibida kelgan hamda unga hamohang bo'lgan tovush murasi birgalikda diftongoid deb uyritiladi. Masalan, **ekъ** ~ *jekī* so'zida **e** 'e' tovushi diftongoiddir.

Aksariyat o'zbek shevalarida adabiy tildagi *uzum*, *uzuk*, *ipak*, *tiqichka*, *ilon*, *ip* kabi so'zlarning **üzüm** ~ *jüzüm*, **üzük** ~ *jüzük*, **ipnək** ~ *iprak*, **ipnъчкә** ~ *jiqichka*, **ipilan** ~ *jilan*, **ipn** ~ *jip* kabi talaffuz qilinishi diftongga aloqasi yoq, balki so'z boshidagi **й** ~ **j** mustaqil fonema (monofong) sifatida o'z o'rnida qo'llangan. Ular so'z boshidagi **й** ~ **j** undoshi qipchoq shevalarida “**дж** ~ **ž**” undoshiga o'tadi: **джүзүм** ~ *žüzim*, **джүзүк** ~ *žüzük*, **джьвәк** ~ *živäk*, **джьңшкә** ~ *žiqiškä*, **джьлан** ~ *žilan*, **джьп** ~ *žip*.

Kontrast (juft) unlilar. Singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalarida unlilar old qator va orqa qator mavqelarga (pozitsiyalarga) ega bo'ladi. Ulur quyidagilar: **и/i:** ~ **ы/i:**, **ь/i** ~ **ь/i**, **ө/ö** ~ **o**, **ү/ü** ~ **y/u**, **а,ә/ä** ~ **ə**. (8-rasm). Bundan faqat **e** unlisigina mustasno, uning jufti yoq. Shevalarda kontrast unlilar ba'zan so'z ma'nosining farqlanishiga ham xizmat qiladi: **и:с** ~ *i:s* hidni, **ьс** ~ *is* qurumni (Qoraqolpog'iston o'zb. shev.), **бьлүвь** ~ *bilüvi* bilishni, **бьлүвь** ~ *bilüvi* fikr-o'yini anglatadi (Turkiston).

Kontrast-juft unlilar

Takrorlash uchun savollar:

1. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasidagi shevalarda qaysi unlilar qatnashgan?
2. Qipchoq lahjasidagi unlilar qanday sifatlarga ega?
3. O'g'uz lahjasidagi unlilarning xususiyatlarini ko'rsatib bering.
4. O'zbek shevalaridagi unlilar qanday xususiyatlarga ega?
5. Singarmonizm nima, uning qanday turlari bor?
6. Umlaut qanday xususiyatga ega?
7. Unli va undoshlar bilan bog'liq yana qanday qonuniyatlarni bilasiz?
8. Unlilar cho'ziqligining qanday sifat turlari bor?
9. Monofong, diftong va diftongoid nima?
10. Kontrast unlilar deganda nimani tushunasiz?

Tayanch tushunchalar:

Vokalizm [vocalizm] – unlilar tizimi.

Konsonantizm [konsonantizm] – undoshlar tizimi.

Fonetik qonuniyat [phonetic laws] – o'zbek shevalarida amal qiladigan tovush talaffuzi va u bilan bog'liq holda yuz beradigan fonetik hodisadir.

Singarmonizm [singarmonizm] – unlilar uyg'unligi.

Lingval singlarmonizm [lingual singlarmonizm] – old qator va orqa qator unlilar uyg'unligi.

Labial singlarmonizm [labial singlarmonizm] – lablangan unlilar uyg'unligi.

Assimilatsiya [assimilation] – unli va undoshlarning o'xshab ketishi yoki bir-birlariga singishi.

Dissimilatsiya [dissimilation] – undosh tovushlardagi noo'xshashlik.

Unlilar cho'ziqligi [length of vowels] – unlilarning boshqa tovush ta'virida va uning ta'sirisiz cho'zilishi.

Diftong va diftongoid [diphthong and diphtongoid] – bir tovushda ikkinchi bir tovush ekskursiyasining yoki rekursiyasining qatnashishi.

Kontrast unli [Contrast vowel] – old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra zidlangan unlilar.

Tovush mosligi [correspondence of sound] – so'z ma'nosiga putur yetkazmaydigan tovush o'zgachaliklari.

Mavzu: O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlari

Reja:

1. O'zbek shevalarida grammatik son va egalik kategoriyasi.
2. O'zbek shevalarida kelishik kategoriyasi.
3. So'z turkumlaridagi ayrim o'ziga xosliklar.
4. O'zbek shevalarida fe'l shakllari.

Matn

O'zbek shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida to'la ma'lumot berish qiyin, lekin bu masalalarning eng umumlashadigan, tadqiqot ob'yektini o'rganishga asos bo'ladigan o'rinlarini qayd qilish mumkin. O'zbek adabiy tilidagi so'z turkumlari, gap bo'laklari shevalarda alohida xususiyatga ega emas, balki uning ichki shakl va kategoriyalari, yozib olingan matnlarning sintaksisi haqida fikr yuritish mumkin.

Grammatik son kategoriyasi. Sof ko'plik ma'nosini ifodalashda shevalarda *-ləp ~ lār, -lap ~ lar, -nəp ~ nār, -nap ~ nar, -nə ~ nā, -əp ~ ar, -ə ~ ā, -lə ~ lā, -la ~ la, -dəp ~ dār, -dap ~ dar, -təp ~ tār, -tap ~ tar* kabi ko'plik qo'shimchalari qo'llanadi.

O'zbek shevalari uchun *-ləp ~ lār* arxivariant hisoblanadi va u barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi.

-лэ ~ *lā* affiksi Toshkent shahar va Xorazm shevalarida faol qo'llanadi: uylar ~ *ойлэ* ~ *ojlā*, qo'yinglar ~ *қойъйлэ* ~ *qojijlā*, gullar ~ *гүллэ* ~ *güllā*, kunlar ~ *гүллэ* ~ *güllā*.

-нэ ~ *nā* affiksi Namangan shevasida qayd qilinadi: uyinglar ~ *уйъйнэ* ~ *ujijnā*, qo'yinglar ~ *қойъййнэ* ~ *qojijnā*.

-ла ~ *la* varianti esa Xorazm shevalarida uchraydi: qizlar ~ *қы:зла* ~ *qī:zla*, ular ~ *хула* ~ *hula*.

-э/эр ~ *ā/ār* affiksi shahar va shahar tipidagi shevalarida qo'llanadi: bizlar ~ *бъзэ* ~ *bizā*, sizlar ~ *съзэ* ~ *sizā*.

-нэр ~ *nār*, **-нар** ~ *nar*, **-дэр** ~ *dār*, **-дар** ~ *dar*, **-тэр** ~ *tār*, **-тар** ~ *tar* affikslari qipchoq shevalarida qo'llanadi: uzumlar ~ *үзүмлэр* ~ *üzümnār*, mehmonlar ~ *мехманнар* ~ *mehmannar*, jigittlar ~ *джъгъттэр* / *джъгълэр* ~ *žigittār* / *žigillār*, ojinlar ~ *ойундар* ~ *ojundar*.

O'zbek tilining Qorabuloq, Iqon shevalarida tarixiy qo'sh ko'plik shakli uchraydi: bular ~ *булалар* ~ *bulalar*, shular ~ *шулалар* ~ *šulalar* (aynan: *bu+lar+lar*, *shu+lar+lar*)

-лэр ~ *lār* affiksi va uning variantlari Toshkent, Farg'ona va Xorazm shevalarida hurmat ma'nosini ham ifodalaydi.

Ayrim shevalarda ko'plikning jamlik turini ifodalovchi maxsus affikslar ham bor, masalan, Toshkent dialekti shevalarida **-луг** ~ *lug* affiksi *oz* ~ *оз* ~ *oz*, *uy* ~ *ой* ~ *oj* kabi so'zlarga qo'shilib, ko'plik jamlik ma'nolarini anglatgan: o'zlari ~ *озлугъ* ~ *ozlugi*, uylari ~ *ойлугъ* ~ *ojlugi*; **-гъ** ~ *gi* affiksi shaxsni bildiruvchi so'zlarga qo'shilib, jamlik ma'nosini anglatadi: *айъмгълэ* ~ *ājъmgilā* (bu o'rinda oylisi va boshqa shaxslar birgalikda tushuniladi), *эдэмгълэ* ~ *ādāemgilā* (bu o'rinda ham adasi va boshqa shaxslar birgalikda tushuniladi).

Til tarixida ko'plikning **-т** ~ *t*, **-э** ~ *z*, **-к/к** ~ *q/k* affikslari bilan ifodalangan shakllari qo'llangan. Ularning qoldiqlari, ya'ni **-к** ~ *q* affiksining **-ақ** ~ *aq* varianti Surxondaryonining Jarqo'rg'on, Termiz, Sherobod tumanlarida yashovchi qo'ng'irotlar shevalarining ayrim so'zlarida saqlanib qolmoqda. Ular, *ақсан*, *олмош* va fe'l shakllarida uchraydi: Sizlar *барър келдингизларми* ~ *съз-ақ барър келдъкъз-ақми* ~ *siz-aq barîr keldîñiz-aqmi*? O'zingizlar ~ *'оъкъз-ақ* ~ *'ozîñiz-aq*. Bu

affikslar ko'plik ma'nosini eslatib tursa-da, ular ushbu o'rinlarda mavjud ko'plikni ta'kidlashga xizmat qilgan.

Egalik qo'shimchalari. Bu kategoriyaning ma'nolari ham adabiy tildagi ma'nolariga muvofiq keladi, lekin shevalarda egalik qo'shimchalari ko'p variantli bo'ladi va shu bilan ular adabiy tildan farqli xususiyatlarga ega bo'ladi.

I shaxs birligi: **-м/ьм/ьм/ум/үм ~ m/im/it/üt:** balam ~ **балам ~ balam**, inim ~ **ьнъм ~ inim**, alim (qo'lim) ~ **эльм ~ alim**, jonim ~ **джаньм ~ žanīm**, qo'lim ~ **қолум ~ qolūt**, ko'nglim ~ **көңлүм ~ köñlüt**;

I shaxs ko'pligi: **-мъз / мьз(с) / ьмъз / ьмьз(с) ~ miz / miz(s) -imiz / imiz(s), -умуз / үмүз(с), -уз / вузэ ~ utuz / ütüz(s), -vuz / vuzä:** balamiz/s ~ **баламьз/с ~ balamiz/s**, inimiz ~ **ьнъмьз/с ~ iniñmiz/s**, jonimiz ~ **джаньмьз/с ~ žanīmiz/s**, qolimiz ~ **қольмьз/с ~ qolimiz/s**, ko'ngliiz ~ **көңлүмүз/с ~ köñlütüz/s**, ishimiz ~ **ишъвуз(э) ~ işivuz(ä)**;

II shaxs birligi: **-и/ьи/ьи/уи/үи ~ η/iη/iη/uη/üη:** bolang ~ **балаң ~ balañ**, ining ~ **ьиң ~ iniñ**, aling / qo'ling ~ **эльң ~ aliñ**, joning ~ **джаньң ~ žaniñ**, qo'ling ~ **қолуң ~ qoluñ**, ko'ngling ~ **көңлүң ~ köñlüñ**;

II shaxs ko'pligi: **-иъз / ьъз(с) ~ ηiz / ηiz(s), -иъъз / ьиъз(с) ~ iñiz / iñiz(s), -уңуз / уңуз(с) ~ üñüz / uñuz(s), -и:з ~ i:z, и:йлә ~ i:jlä, -(ь)ңлә / (ь)ңла ~ (i)ñlä / (i)ñla:** balangiz ~ **балаңъз/с ~ balañiz/s**, iningiz ~ **ьиңъз/с ~ iniñiz**, joningiz ~ **джаньңъз/с ~ žaniñiz/c**, qolingiz ~ **қўдуңъз/с ~ qoluñiz/s**, ko'nglingiz ~ **көңлүңүз ~ köñlüñüz**, ishinglar ~ **ишъңлә ~ işiñlä**, uyinglar ~ **ойъйлә ~ ojijlä**, qo'linglar ~ **қолыңла ~ qoliñla**;

III shaxs birlik va ko'pligida **-ъ/ь ~ i/i, -сь/сь ~ si/si**, ba'zan **-sy/sy ~ su/sü** affiksi variantlari qatnashadi: bolasi ~ **балась ~ balasi**, inisi ~ **ьнъсь ~ inisi**, ali (qo'li) ~ **эль ~ äli**, jonь ~ **джань ~ žani**, tulkisi ~ **түлкүсү ~ tülküsi**, qoyi ~ **қойу ~ qoju**.

Egalik affikslari variantlarining bunday shakllari singarmonizmning palatal va labial turlari qonuniyatlari to'la sakllangan o'rinlarda qayd qilinadi, lekin shevalarda biror qonuniyat bilan bog'lash mumkin bo'lmagan xususiyatlar ham uchraydi. Masalan, Toshkent shevasida I shaxs ko'pligida **-вуз / вузэ ~ vuz / vuzä** affiksi qatnashadi: kitobimiz ~

кътәруевуз ~ *kitārivuz*, II shaxs ko'pligida esa *-ъ:з / ъйъз / йлә* ~ *i:z / ijlä / jlä* affiksi qatnashadi: *kitobingiz* ~ *кътәпъ:з* ~ *kitāpi:z*, *kitoblaring* ~ *кътәпъйлә* ~ *kitārijlä*.

Kelishik kategoriyasi. Ma'lumki, turkiy tilning dastlabki taraqqiyot davrida 7ta kelishik shakli bo'lgan, hozirgi o'zbek adabiy tilida 6ta kelishik shakli qo'llanadi. O'zbek shevalarida esa ba'zan bu raqam to'rttagacha kamayishi mumkin. Faqat qipchoq hamda shimoliy o'zbek shevalaridagina 6ta kelishik shakli iste'molda bor. O'g'uz lahjasining aksariyat shevalarida, Toshkent, Farg'ona shevalarida 5ta kelishik qo'llanadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bir ko'rsatkich bilan ifodalanadi. Qarshi, Buxoro, Surxondaryoning "i~ j" lovchi shevalarida 4ta kelishik qayd qilinadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bitta ko'rsatkich bilan, jo'nalish va o'rin-payt kelishigi ham bitta ko'rsatkich bilan ifoda qilinadi. O'zbek shevalarida kelishik qo'shimchalarining quyidagi variantlari qayd qilinadi:

Bosh kelishik: Ko'rsatkichi yo'q.

Qaratqich kelishigi. Bu kelishik qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining aksariyat shevalarida, o'g'uz lahjasining ayrim shevalarida funksional emas. Bu kelishik qo'llaniladigan shevalarda quyidagi affikslar qatnashadi:

-нън/нън ~ *niñ/niñ*: *ena* ~ *енәпън* ~ *enäniñ*, *otaning* ~ *атанън* ~ *atanñ* (qipchoq);

-ъң/ъң ~ *iñ/iñ*: *ko'pning toyъ* ~ *көпъң тойъ* ~ *köpiñ toji*, *otning boshi* ~ *атъң башъ* ~ *atiñ başı* (qipchoq);

-нүң/нүң ~ *nüñ/nüñ*: *uning* ~ *онүң* ~ *onüñ*, *uyning* ~ *үйнүң* ~ *üjñüñ* (qipchoq);

-уң/уң ~ *üñ/uñ*: *ko'zning qorachig'i* ~ *көзүң қарачьгь* ~ *közün qaracıyi*, *tunning qorong'usi* ~ *түңүң қараңьсь* ~ *tünñ qarajisi*, *qo'yuning juni* ~ *қойүң йүнь* ~ *qojun jünü* (shim.o'zb. shev.).

-дъң/дъң ~ *diñ/diñ*: *bizning* ~ *бъздъң* ~ *bizdiñ*, *ularning* ~ *олардъң* ~ *olardiñ* (qipchoq);

-дүң/дүң ~ *düñ/diñ*: *qo'yning* ~ *қойдүң* ~ *qojdun*, *ko'zning* ~ *көздүң* ~ *közdün* (qipchoq);

-гъң/гъң ~ *tiñ/tiñ*: *katakning* ~ *кәтәхитъң* ~ *kätäxtiñ*, *otning* ~ *аттъң* ~ *attiñ* (qipchoq).

Tushum kelishigida quyidagi affikslar qatnashadi:

-нъ/нь ~ *ni/nī* affiksi barcha shevalarda qo'llana oladi: olmani ~ *олманъ* ~ *ālmāni* (Toshk.), suvni ~ *сுவъ* ~ *suvnī* (qirchoq);

-ъ ~ *i* affiksi Qorako'l va Olot shevalarida amalda bor: ishni qil ~ *и:шь қъл* ~ *i:ši qil*, so'zni bilmasang gapirma ~ *сөзъ бълмасәң гәпәрмә* ~ *sōzi bilmāsāñ gäpimä*;

-ну/ну ~ *nū/nu* affiksi Qorabuloq, Mankent shevalarida uchraydi: qo'zini ~ *қозуну* ~ *qozuni*, tulkini ~ *тулкуну* ~ *tūlkūnū*;

-дъ/дь/тъ/ть ~ *di/dī/ti/tī* affiksi barcha singarmonizmli shevalarda qo'llanadi: tog'ni ~ *тавдъ* ~ *tavdī*, yigitlarni ~ *дъжьгъттәрдъ* ~ *žigittārdī*, otni ~ *аттъ* ~ *attī*, mehnatkashni ~ *мъйнәткәштъ* ~ *mijnātkaštī*. **-дъ/тъ** ~ *dī/tī* varianti Farg'ona guruh shevalarida ham qo'llanadi: uyni ~ *уйдъ* ~ *ujdī*, ishni ~ *ъштъ* ~ *išti*.

Aksariyat shevalarda tushum kelishigi affiksidagi **н** ~ **п** undoshi kuchli assimilatsiyaga uchraydi. Bu ayniqsa Toshkent shevasida yaqqol ko'rinadi: qo'lni ~ *қоллъ* ~ *qolli*, boshni ~ *бәсшъ* ~ *bāšši*.

Tushum kelishigining belgisiz qo'llanishi barcha shevalarga xosdir: Biz keldik kelin ko'rgani ~ *бъз келлъй келън коргәнъ* ~ *biz kellij kelin korgāni*. Chymchuq soysayam qassob soysin ~ *чумчуғ сойсәйәм қәссәр сойсун* ~ *čumčuy sojsājām qässär sojsun* (Qarshi).

Jo'nalish kelishigida quyidagi affiksklar ishtirok etadi:

-гә/кә/қа/га ~ *-gä/kä/qä/ya* affiksi. Bu affiksning barcha variantlari singarmonizmli shevalarda qo'llanadi. Singarmonizمنى yo'qotgan shevalarda **-гә/кә** ~ *gä/kä* varianti qo'llanadi: uyga ~ *үйгә* ~ *ijgä*, ishga ~ *ъшкә* ~ *iškä*; **-қа/га** ~ *qä/ya* varianti singarmonizmli shevalarda orqa qator unlilar kelgan negizlarga qo'shiladi: o'qishga ~ *оқушқа* ~ *oqušqa*, *dalaga* ~ *далага* ~ *dalaya*.

-а/ә ~ *a/ä* affiksi o'g'uz guruh shevalarida va shimoliy o'zbek shevalarida qo'llanadi: qo'linga ~ *қольма* ~ *qolima*, gullarga ~ *гүлләрә* ~ *güllärä*.

-на/нә ~ *na/nä* affiksi o'g'uz shevalarida uchraydi: alina (qo'liga) ~ *әлнә* ~ *ālinä*, bolasiga ~ *баласьна* ~ *balasina*,

-йа/йә ~ *ja/jä* affiksi Qarshi shevasida uchraydi: xurmaga ~ *хурмайә* ~ *xurmaja*, o'ziga ~ *өзйә* ~ *özijä*, U katta akasiga xurmada qatiq olib

borgan chog'da yo'lda yomg'ir yog'g'an ~ *О катта акэсыйа хурмайа қатъх эб бэргэн чэхгэ йолгэ йэсмур йэққан* ~ *O katta akasiya xurmaja qatix ab bargan caxga jolga jaytur jaqqan*.

Jo'nalish kelishigi affikslari **4** kelishikli shevalarda o'rin-payt kelishigi ma'nosini ham ifodalaydi. Bu yuqoridagi *хурмайа* ~ *хуртаја*, *чэхгэ* ~ *čaxgä*, *йолгэ* ~ *jolgä* misollarida ham ko'rinib turibdi.

O'g'uz lahjasi shevalarida va shimoliy o'zbek shevalarida jo'nalish kelishigidagi kishilik olmoshlari menga ~ *маңа* ~ *таңа*, senga ~ *саңа* ~ *шаңа*, unga ~ *уңа* ~ *уңа* shaklida, qipchoq lahjasi shevalarida esa *маған* ~ *таған*, *саған* ~ *саған*, *оған* ~ *оған* shaklida sinkretiklashadi.

O'rin-payt kelishigida -*дә* / *да* / *тә* / *та* ~ -*dä* / *da* / *tä* / *ta* affiksi qatnashadi. -*дә* / *тә* ~ *dä* / *tä* affiksi barcha shevalarda, -*да* / *та* ~ *da* / *ta* affiksi esa singlarmonizmli shevalarda keladi: ishda ~ *џштә* ~ *istä*, qo'lida ~ *қолуда* ~ *qo'lyda*, ichida ~ *и:чъндә* ~ *i:čindä*, shu orada ~ *шү орталықта* ~ *šu ortaliqta*.

Chiqish kelishigida 4 toifa affikslar ishtirok etadi:

-*дән* / *дан* / *тән* / *тан* ~ *dän* / *dan* / *tän* / *tan* affiksining qo'shilish imkoniyatlari keng: -*дән* / *тән* ~ *dän* / *tän* affiksi barcha shevalarda qo'llana oladi: Buxorodan ~ *Бухэрэдән* ~ *Buxārādän*, sendan ~ *сәндән* ~ *sändän*. Boshqalari esa singlarmonizmli shevalarga xosdir: yaproq'idan ~ *йарпақдан* ~ *yarpaqdan*, maxlyqdan ~ *махлуқтан* ~ *maxlyqtan* (qipchoq);

-*нән* / *нан* ~ *nän/nan* affiksi Xorazm shevalarida **м**, **п**, **пг(н/п)** tovushlari bilan tugagan sozlarga qo'shiladi: o'zingdan ~ *өзъңнән* ~ *öziñnän*, bo'yingdan ~ *бойуңнан* ~ *bojuñnan*.

-*дън* / *дын* / *тън* / *тын* ~ *din* / *dün* / *tin* / *tin* affiksi shimoliy o'zbek shevalarida bu kelishikning asosiy affiksidir: sutchidan ~ *сүйтчъдън* ~ *sujtčidin*, oshxonadan ~ *ашханадън* ~ *aşxanadün*, topa olmasdan ~ *тапамасдън* ~ *tapamastün*, Chimkentdan ~ *Чъмгәттън* ~ *Čmğattün*.

-*дун* / *дүн* / *тун* / *түн* ~ *dun* / *dün* / *tun* / *tün* affiksi ko'proq Qorabuloq, Mankent shevalarida va bir qator singlarmonizmli shevalarda qo'llanadi: uydан ~ *үйдүн* ~ *üjdün*, qo'ydan ~ *қойдун* ~ *qojdun*.

O'g'uz va qipchoq lahjasi shevalarida egalik va kelishik affikslari o'rtasida interkalyar **n** tovushining kelishi ham kuzatiladi: qo'llarida ~

қолларьнда ~ *qollarında*, soʻzidan ~ **сөзһнән** ~ *sözinnän*, oʻzida **-өгһндә** ~ *özindä*.

Shevalarda modal shakllar. Oʻzbek shevalarida ot, sifat, feʼl turkumlarining ichki kategoriyalarida shevalarning xususiyatlarini koʻrsatadigan soʻz shakllari ham bor. Ular quyidagilar: **-джән** / *žän* affiksi fargʻona vodiysi shevalarida erkaklar ismiga qoʻshilib, hurmat maʼnosini ifodalasa, Xorazm shevalarida **-джан** / *žän* shaklida qizlar (ayollar) mlariga qoʻshiladi. **-хән** / *xän* affiksi Toshkent, Fargʻona vodiysida erkaklar ismlariga qoʻshilganda, hurmat, nasl-nasabga aloqadorlik mazmunini ifoda qiladi. Xorazmda esa erkaklarga hurmat ifodalash uchun **-бай** / *baj* affiksidan foydalaniladi.

Shimoliy oʻzbek shevalarida va ayrim qipchoq, oʻgʻuz shevalarida yoshi kattalarni hurmat qilib, ularning nomini qisqartirib chaqirish keng tarqalgan: Qurbon aka ~ **Курәкә** ~ *Qurakä*, Sobir aka ~ **Сәкә** ~ *Säkä*, Tashpoʻlat aka ~ **Тәшәкә** ~ *Täšäkä* kabi. Bu qozoq va qoraqalpoq tillarining taʼsiri boʻlishi mumkin. Yoshi kichiklagni erkalab yoki izzat qilib, qisqartirilgan soʻz oxiriga **sh, m, n** kabi undoshlarni qoʻshib talaffuz qilish anʼanasi bor: Otajon ~ **Аташ** ~ *Ataş*, Dadaxon ~ **Дадан** ~ *Dadan*, Eshmuhammad ~ **Ешәм** ~ *Ešim* kabi.

Shevalarda **-ч/ш** ~ *č/š* affiksi ayollarni, qizlarni erkalash uchun qoʻllanadi: bikajon ~ **бькәч** ~ *bikäč*, onajon ~ **анач** ~ *anač* (Xorazm), Onajon (ism) ~ **Анаш** ~ *Anaş* (shim. oʻzb. sh.).

Erkalash-kichraytirish ifodalovchi **-cha** affiksi aksariyat shevalarda, xususan, shimoliy oʻzbek shevalarida qoʻllanmaydi, balki adabiy tilning taʼsirida shevalarda paydo boʻlmoqda.

Sifat. Sifatlardagi adabiy tilga xos aksariyat soʻzlar, affikslar shevalarda ham baʼzi fonetik oʻzgarishlar bilan qoʻllanadi, jumladan, sariq ~ **сарь** ~ *sari* (qipchoq, oʻgʻuz), issiq ~ **и:ссь** ~ *i:ssī*, qora ~ **қара** ~ *qara* (qipchoq, oʻgʻuz), qattiq ~ **қәтты:** ~ *qättu:* (Toshkent). Sifat daralalaridagi juda ~ **дәжә** ~ *žä* (aksariyat shevalarda), eng ~ **и:ң** ~ *i:ŋ* (Qarshi), belgining kamligini ifodalovchi -roq affiksi **-рәк** ~ *räq*, **-рақ** ~ *raq*, **-рәк** ~ *räk* variantlariga ega va boshqalar. Shu bilan birga shevalarning oʻz affikslari ham bor. Qipchoq lahjasining aksariyat shevalarida va shimoliy oʻzbek shevalarida sifatlardagi belgining kamligi -

лэү(в) / лау(в) ~ läü(v) / lau(v) affiksi bilan ifoda qilinadi: oqroq ~ aqlau(в) ~ aqlau(v), коклэү(в) ~ kökläü(v).

Belgininh ortiqligini ifodalashda Xorazm shevalarida зъл ~ zil soʻzidan foydalaniladi: qop-qora ~ зъл қара ~ zil qara, sap-sariq ~ зъл сарь ~ zil sari.

Son. Sodda va murakkab sonlarning qollanishida farqlar yoq. Ayrim sonlarning talaffuzidagina farqlar qayd qilinadi: ikki ~ экъ ~ äki (Margʻulon), yeti ~ үэдъ ~ jâdi, ellik ~ эльт ~ älli (Xorazm), yeti ~ джетъ ~ žeti (qipchoq) va boshq.

Sonning maʼno turlarini hosil qilishda oʻziga xosliklar koʻzga tashlanadi.

Shimoliy oʻzbek shevalarida dona son hosil qilinmaydi, yaʼni sonning qoʻshimchasiz holati dona sonni ham bildiradi, bu shaklda oʻgʻuz lahjasi shevalarida дәнә ~ dänä sozidan foydalaniladi: ikkita ~ ъкъкъ дәнә ~ ikki dänä, uchta ~ үч дәнә ~ üç dänä. Jamlik son Xorazm shevalarida ikkalasi ~ икъкъсь ~ ikkisi, uchalasi ~ үчъсь ~ üçisi kabi shakllar orqali ifoda qilinadi.

Olmosh. Kishilik olmoshlari aynan yoki qisman fonetik oʻzgarish bilan shevalarda qoʻllanadi, yaʼni oʻgʻuz va shahar shevalarida men ~ мән ~ män, sen ~ сән ~ sän variantida kelishi xarakterli. Qipchoq lahjasi shevalarida III shaxsda u ~ о ~ o / ул ~ ul / ол ~ ol variantlarida uchraydi. Koʻrsatish olmoshining иу ~ ио ~ šo (qipchoq), osha ~ ошь ~ oši (Turkiston), mana shu ~ машъ ~ māši (Toshkent), ana shu ~ эшь ~ äši (Fargʻona) kabi shakllari mavjud. Adabiy tildagi u, bu, shu olmoshlari shimoliy oʻzbek shevalarida ул ~ ul, бул ~ bul, шул ~ šul hakllarida qoʻllanadi.

Ravishlarning aksariyati adabiy til variantlariga yaqin, baʼzilari kuchli fonetik oʻzgarishlar bilan qoʻllanadi: u yoqda ~ агда ~ ayda, bu yoqda ~ багда ~ bayda (Fargʻona vodiysi shevalarida), kop ~ көб ~ köb (qipchoq).

Yordamchi soʻzlar, undov va taqlidiy soʻzlar ham adabiy tildan ayrim fonetik oʻzgarishlar bilan qoʻllanadi. va bogʻlovchisi hech bir shevada qoʻllanmaydi. **Ham** soʻzi (h undoshi eliziyaga uchragan holda) shevalarda bogʻlovchi vazifasidan koʻra yuklama vazfasida koʻproq

qo'llanadi. Shu bilan birga shevalarda hu ana ~ *хэйлэ* ~ *hájla* (Samarqand), faqat ~ *тек* ~ *tek* (Turkiston), ha ~ *ава* ~ *ava* (o'g'uz), birt-chirt ~ *бърт-чърт* ~ *birt-čirt* (taqlidiy so'z, Turkiston), hav(axir) ~ *ҳав* ~ *hav* (o'g'uz) – bir muddat damimni olayin, axir ~ *бър заман дәммигь алайън*, *ҳав* ~ bir *zaman dāmimni alajin*, *hav* adabiy tildagi -*yu*, -*ku* yuklamalariga ekvivalent bo'ladigan -*g'u* ~*zy* ~ *yu* ta'kid yuklamasi qo'llanadi: bordi-ku ~ *бардъ-zy* ~ *bardъ-yu*, keldi-ku ~ *кэдъ-zy* ~ *kādi-yu* (Turkiston). kabi misollar qayd qilinadi. -*g'u* ~*zy* ~ *yu* yuklamasi bir variantli bo'lib, singarmonizmga bo'ysynmaydi.

Fe'l (tuslanishi). O'zbek shevalarida ham tuslovchi affikslarning (shaxs-son affikslarining) uch tipi qollanadi va ular quyidagi shakllarga ega bo'ladi:

I tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar to'liq tuslovchilar deb ham yuritiladi va uning:

- I shaxs birligida -*мә(н)/ма(н)* ~ *mā(n)/ma(n)* affiksi qatnashadi: kelaman ~ *келәмән* ~ *kelāmān*, o'qiyman ~ *оқыймән* ~ *oq'iytān* ~ *oqijmān* (Toshkent). Ayrim o'g'uz va shimoliy o'zbek shevalarida bu affiksdagi *n* undoshi qo'llanmaydi: boraman ~ *барамә* - *barama*, kelaman ~ *гәләмә* ~ *gālāmā*.

- I shaxs ko'pligida -*мъз(ә)/мъз/с/пъз/пъз/с* ~ *miz(ä)/miz/s/piz/piz/s*, -*вуз/вузә* ~ *vuz/vuzä* affikslari qatnashadi. Singarmonizmli shevalarda affiksdagi *z/z* undoshi jarangsizlashadi. -*мъз* ~ *miz* varianti, deyarli, barcha shevalarda qo'llanadi: ketyapmiz ~ *кетвәммъз* ~ *ketvāmmiz*, boryapmiz ~ *бәрвәммъзә* ~ *bārvāmmizä* (Toshkent), -*вуз/вузә* ~ *vuz/vuzä* varianti Toshkent, Qarshi kabi shevalarida qo'llanadi: ishlaymiz ~ *ишлүйвуз(ә)* ~ *išlijvuz(ä)*, qilamiz ~ *қиләвуз* ~ *qilāvuz*, -*пъз/пъз/с/* ~ *piz/p'iz/s* varianti (aslida u assimilatativ variant) singarmonizmli shevalarda uchraydi: kelyapmiz ~ *келүйәппъз/с* ~ *kelyäppiz/s*, qarabmiz ~ ~ *қарәппъз/с* ~ *qarappiz/s*.

-*мъз* ~ *miz* affiksi Toshkent shevasida -*дъ* ~ *di*, -*сә* ~ *sä* affiksli so'z shakllariga qo'shila olgan: oldik ~ *әлдәмъз* ~ *āldimiz*, aytsak ~ *әйтсәмъз* ~ *ājtsāimiz*, berdik ~ *бердәмъз* ~ *berdimiz*, yursak ~ *йүрсәмъз* ~ *jursāimiz*.

- II shaxs birligida **-сә(н)/са(н)** ~ *sä(n)/sa(n)* affiksi qatnashadi: kelasan ~ *келәсэн* ~ *keləsən*, oqiysan ~ *оқъйсән* ~ *oqijsan* (Toshkent). Bu shaklda ham ayrim o'g'uz va shimoliy o'zbek shevalarida **n** undoshi qo'llanmaydi: borasan ~ *бараса* ~ *barasa*, kelasan ~ *гәләсә* ~ *gäläsä*.

- II shaxs ko'pligida **-сыз/сыз/с + лә(р)/ла(р)** ~ *siz/siz/s + lä(r)/la(r)*, **-с** ~ *s*, **-сълә** ~ *silä* affiksi ishtirok etadi. Bu shaxsda ham singarmonizmli shevalarda affiksdagi **z** undoshi jarangsizlashadi.

-сыз ~ *siz* varianti, deyarli, barcha shevalarda qo'llanadi: boryapsiz ~ *бөрәссөз* ~ *bärvässiz* (Toshkent), ketyäpsiz ~ *кетйәпсөз* ~ *ketjäpsiz* (Marg'ilon).

-сыз / сыз / с + лә(р) / ла(р) ~ *siz /siz / s + lä(r) / la(r)* varianti singarmonizmli shevalarda qo'llanadi: baribsyz ~ *барьпсөз/с* ~ *bariypsiz/s*, *ushlabsiz* ~ *ушләнсөз/с* ~ *ušlapsiz/s*, ko'ribsizlar ~ *көрпнсөзләр* ~ *körripsizlar*, oqibsizlar ~ *оқьпсөз/слар* ~ *oqiypsiz/slar*.

-с, -сълә ~ *s, silä* varianti esa Toshkent, Qarshi kabi shevalarida qo'llanadi: ishlaysiz ~ *ишлөйс* ~ *išlijs*, ishlaysiz ~ *ишләйс* ~ *išläjs*, keləsyzlar ~ *келәсөлә* ~ *keläsilä*.

- III shaxsida affiks qatnashmaydi, lekin **-а/ә** ~ *a/ä*, **-й** ~ *j*, **-б** ~ *b* affiksli ravishdoshlar ishtirok etgan fe'llarda va boshqa ayrim fe'llarda **-дъ / дь / ть / ть** ~ *di / di / ti / ti* affiksi va uning ko'pligida ba'zan **-лә(р) / ла(р)** **-lä(r) / la(r)** affiksi qo'llanishi mumkin. Singarmonizmni yo'qatgan shevalarda faqat **-дъ / ть** ~ *di / ti* varianti qo'llanadi: ishladi ~ *ишләдъ* ~ *išlädi*, kelyapti ~ *келәттъ* ~ *kevätti*, singarmonizmli shevalarda esa **-дъ / дь / ть / ть** ~ *di / di / ti / ti* variantlarining barchasi qo'llanadi: boradi ~ *барадъ* ~ *baradъ*, ichadi ~ *и:чәдъ* ~ *i:čädъ*, ko'rsatdi ~ *гөрсәттъ* ~ *görsätti* (o'g'uz), qirqdi ~ *қырқтъ* ~ *qırqtı*. Tojikistonning janubiy o'zbek shevalarida **-ту** ~ *tu* varianti ham qayd qilinadi: sochyapti ~ *сочәттү* ~ *čäčättu*.

II tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar qisqargan tuslovchilar deb ham yuritiladi va ular **-дъ/дь/ть/ть** ~ *di/di/ti/ti* va **-сә/са** ~ *sä/sa* affikslari bilan shakllangan fe'llarga qo'shiladi.

- I shaxs birligida faqat **-м** ~ *m* affiksi qatnashadi: aldim ~ *алдым* ~ *aldim*, aytsam ~ *айтсам* ~ *ajtsam*, berdim ~ *бердым* ~ *berdim*, yursam ~

иурсам ~ *jürsäm* va b. Shevalardagi *көрдүм* ~ *kördüm*, *қойдум* ~ *qojdum* tuslanishida ikkinchi bo'g'indagi lablangan unilarning qatnashishi tuslovchi affiksga tegishli emas, balki o'tgan zamon affiksi tarkibida kelib, Inbial singarmonizmga amal qilinishidir.

- I shaxs ko'pligida *-к/қ* ~ *k/q*, *-и:ў* ~ *i:j*, *-в/вуз/вүзә* ~ *v/vuz/vuzä* affikslari qatnashadi.

-к ~ *k* affiksi singarmonizmni yo'qotgan shevalarda qo'llanadi: ko'rdik ~ *көрдөк* ~ *kordik*, bordik ~ *бөрдөк* ~ *bordik*. Toshkent shevasida shart maylidagina qayd qilinadi: borsak ~ *бөрсөк* ~ *bārsok*, olsak ~ *олсок* ~ *olsok*. Shuningdek, Toshkent shevasida *-к* ~ *k* affiksini o'tgan zamon fe'lida *-з* ~ *z* affiksi almashtiradi va bunda qisman fonetik o'zgaish yuz beradi: bordik ~ *бөрдүз* ~ *bārduz*, keldik ~ *көлдүз* ~ *kelduz*.

-в/вуз/вүзә ~ *v/vuz/vuzä* affiksi bilan shakllangan fe'llarning qo'llanishi Toshkent shevasida kengroq: borsak ~ *бөрсөвүз(ә)* ~ *bārsovuz(ä)*. Shuni ta'kidlash kerakki, bu affiks qo'shilishida so'zda sifat o'zgarishlari yuz beradi, ya'ni *-sә* ~ *sä* affiksi tarkibidagi *ә/ä* unlisi o unlisiga o'tadi.

-к/қ ~ *k/q* oppozitiv variantlari singarmonizmli shevalarning asosiy xususiyati hisoblanadi: keldik ~ *көлдөк* ~ *keldik*, bordik ~ *бөрдөк* ~ *bardiq*.

-и:ў ~ *i:j* affiksi Toshkent va Qarshi kabi shevalarda iste'molda bor: urdik ~ *урди:ў* ~ *urdi:j*, bildik ~ *бьлд:ў* ~ *bildi:j*.

- II shaxs birligida *-ң* ~ *η* affiksi qatnashadi (bu affiksni buyruq-istak maylidagi *-ң* ~ *η* affiksi bilan qorishtirmaslik kerak). Uning qo'llanish qonuniyatlari I shaxsdagi *-м* ~ *m* affiksi bilan aynandir: olding ~ *алдың* ~ *aldin*, aytsang ~ *айтсаң* ~ *ajtsaη*, berding ~ *бердың* ~ *berdin*, yursang ~ *йүрсәң* ~ *jürsäη*. Bu shaxsda Xo'jand shevasida *-ң* ~ *η*, *-ў* ~ *j* affiksi qollanadi: ketayotgan eding ~ *кетөвтгән едй* ~ *ketvātgän edij*.

- II shaxs ko'pligida quyidagi affikslari qatnashadi:

-ңыз/ңыз ~ *ηiz/ηiz* affiksi aksariyat shevalarda qo'llanadi: bordingiz ~ *бөрдөңыз* ~ *bardiniz*, kettingiz ~ *көттөңыз* ~ *kettiniz*. Shundan *-ңыз* ~ *ηiz* varianti singarmonizmni yoqatgan shevalardagina qo'llanadi. Toshkent va Qarshi shevalarida bu affiks qo'llanmaydi.

-**нүз/нүз** ~ **нүз/нүз**, -**нүз/нүз** ~ **нүз/нүз** affikslari labial singarmonizm amal qiladigan shevalarda qoʻllanadi: buyurdingiz ~ **буйурдуңуз** ~ **buyurdıñuz**, kuttingiz ~ **күттиңүз** ~ **küttüñüz**.

-**йъз** ~ **ji:z**, affiksi Toshkent va Qarshi shevalarida, -**злә** ~ **zlä** affiksi Qarshi shevasida isteʼmolda bor: bajardingiz ~ **бәдәжәрдыйъз** ~ **bäzärdijz** bordingiz ~ **бәрдәзлә** ~ **bärdizlä**.

-**йлә** ~ **jlä** affiksi ham Toshkent va Qarshi shevalariga koʻproq xarakterli: oldinglar ~ **әлдыйлә** ~ **äldijlä**, ishladinglar ~ **йшләдыйлә** ~ **išladijlä**

-**ңлә/ңла** ~ **ñlä/ñla** oʻgʻuz lahjasi shevalarida qoʻllanadi: keldinglar **гәлдөңлә** ~ **gäldiñlä**, bordinglar ~ **бардөңлә** ~ **bardiñla**.

- III shaxs koʻrsatkichga ega emas.

III tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar buyruq-istak maylida qoʻllanadi va uning:

- I shaxs birligida quyidagi affikslar qatnashadi va istak maʼnosini ifodalaydi:

-**(ә)й/(а)й** ~ **(ä)j/(a)j** affiksi barcha singarmonizmli shevalarda bor: boray ~ **барай** ~ **baraj**, ketay ~ **кетәй** ~ **ketäj**, qoʻllay ~ **қоллай** ~ **qollaj**. Koʻrinadiki, unli bilan tugagan soʻzlarga affiksning -**й** ~ **j** varianti qoʻshiladi. Bu shakl shimoliy oʻzbek qarluq shevalarida qayd qilinmaydi.

-**ъй** ~ **ij** affiksi singarmonizmni yoʻqatgan shevalarda qoʻllanadi: ishlay ~ **йшләй** ~ **išlij**, ketay ~ **кетъй** ~ **ketij**, soʻray ~ **соръй** ~ **sorij**. Bunda unli bilan tugagan soʻzlardagi **ә** unlisi **ъ** unlisiga oʻzgaradi. Bu affiksning shimoliy oʻzbek qarluq shevalarida singarmonistik varianti bor: boray ~ **баръй** ~ **barij**, oylay ~ **ойлъй** ~ **ojlij**, koʻray ~ **көръй** ~ **körij**.

-**йъйн/йъйн** ~ **ijin/ijin** affiksi Xorazm va shimoliy oʻzbek shevalarida uchraydi: olib borayin ~ **аппаръййн** ~ **apparijin**, olib kelayin ~ **әккәлъййн** ~ **äkkälijin**. Uning qisqargan shakli ham bor: **аппары:н** ~ **apparä:n**, **әккәли:н** ~ **äkkäli:n**.

- I shaxs koʻpligida quyidagi affikslar qatnashadi va ular ham istak maʼnosini ifodalaydi:

-**әйну** ~ **äjnu**, -**ййлу** ~ **ijlu**, -**әйнуқ** ~ **äjnuq** affikslari singarmonizmni yoʻqatgan shevalarda qoʻllanadi: ishlaylik ~ **йшләйну** ~ **išläjnu**

(Namahgan), эълйлу ~ *äljlu* (Toshkent), бәрәйнук ~ *bäräjnuk* (Namahgan, Xo'jand)

-эйльк/айльк ~ *äjlik/ajliq* affiksi aksariyat singarmonizmli shevalarda talaffuzda mavjud: tushaylik ~ *чүшэйльк* ~ *čüšäjlük*, qaraylik ~ *қарайльк* ~ *qarajliq*. Bu affiksning -эйльк ~ *äülik* varianti singarmonizmni yo'qatgan shevalargagina xos: qo'llaylik ~ *қоллайльк* ~ *qolläjlik*.

-эйльк/айьқ ~ *äjik/ajiq* affiksi qipchoq lahjasi shevalari uchun karakterlidir: aytaylik ~ *әйтәйльк* ~ *äjtäjik*, boraylik ~ *барайіқ*.

-и:йк/ы:йқ ~ *i:jk/i:jq* affiksi shimoliy o'zbek shevalarida uchraydi: ko'raylik ~ *кору:йк* ~ *köri:jk*, qolaylik ~ *қалы:йк* ~ *qalı:jq*.

-эль/аль ~ *äli/alı* affiksi Xorazm shevalarida qo'llanadi: boraylik ~ *бараль* ~ *baralı*, ketaylik ~ *гәтәль* ~ *gätäli*.

- II shaxs birligida affiks qatnashmaydi. Bu shaxsda ishtirok etadigan -гън / кън / зън / кън ~ *gin / kin / yin / qin* affikslari buyruqni kuchaytirish yoki kuchsizlantirish uchun qo'llanadi.

- II shaxs ko'pligida -(ъ)ң / (ь)ң / (ъ)ңлар / (ь)ңлар ~ *(i)ŋ / (i)ŋ / (i)ŋlär / (i)ŋlar / (i)ŋizlär / (i)ŋizlar* affikslari aksariyat shevalarda qo'llanadi: boringizlar ~ *барьңыз(с)лар* ~ *barŋiz(s)lar*, kelinglar ~ *кельңлар* ~ *keliŋlär*, qaranglar ~ *қараңлар* ~ *qaraŋlar* (qipchoq). -(ъ)ң/(ь)ң ~ *(i)ŋ/(i)ŋ* varianti adabiy tildagi sungari birlikning hurmat shakli sifatida qo'llanadi.

-йлә ~ *jlä* affiksi Toshkent, Qarshi kabi shevalarda qayd qilinadi: kelinglar ~ *кельйлә* ~ *kelijlä*, olib boringlar ~ *әбәрйлә* ~ *äbärijlä*.

-(ъ)ңлә/(ь)ңла ~ *(i)ŋlät/(i)ŋla* affikslari Xorazm, Qorako'l va Olot shevalariga xosdir: anglanglar (tushuninglar) ~ *аңлаңла* ~ *aŋlaŋla*, ko'ringlar ~ *гөрйңлә* ~ *göriŋlä*.

- III shaxsda -сън / сьн ~ *sin / sîn*, -сун ~ *sun*, -съ / сь ~ *si / sî*. -су / сү ~ *su / sü* affikslari ishtirok etadi.

- сьн ~ *sin* affiksi barcha shevalarda qo'llanadi. - сьн / сьн ~ *sin / sîn* variantlari singarmonizmli shevalarda faol qo'llanadi: eshitsin ~ *ѣшитсьн* ~ *išitsin* (Toshkent), qaytsin ~ *қайтсьн* ~ *qajtsin* (qipchoq).

-сун ~ *sun* varianti Namangan shevasida qayd silinadi: korsin ~ *корсун* ~ *korsun*, bilsin ~ *билсун* ~ *bilsun*.

-*сь/сь/сь/сь* ~ *si/si/su/sü* variantlari Iqon, Qorabuloq shevalarida uchraydi: borsin ~ *барсь* ~ *barsi*, ishlasin ~ *и:шлэсь* ~ *i:šläsi*, ko'rsin ~ *көрсь* ~ *körsü*, qo'ysin ~ *қойсь* ~ *qojsu*.

-*дэг/тэг/лэг* ~ *dæg/täg/läg* affiksi Tojikistondagi qarluq shevalarida uchrajdi: ishlasin ~ *шлэдэг* ~ *išlädæg*, pishirsin ~ *бишэртэг* ~ *bi:šärtæg*, olsin ~ *элэг* ~ *älläg*. Bu affiks boshqa shevalarda qayd qilinmadi, lekin Alisher Navoiy va Husayniylar o'z asarlarida bu maylning III shaxsida *-dik* affiksini ishlatgan. Alisher Navoiyda:

Telba ko'nglungni, Navoiy, zabt aylay olmading.

Emdi chek andin ilik har sori borsa bordik baytidagi *borsa bordik* iborasi *borsa borsin* deb tushunilgan.

Fe'ning funksional formalari

Sifatdosh shakllari:

- *p/ap/əp* ~ *r/ar/är* affiksi. Bu affiksning bo'lishsiz shaklida *-s* qo'shimchasi qatnashadi: Korar - ko'rmasdan gəpirəə berma ~ *Көрəp-көрмəctмən гəпирə:əpmə* ~ *Körär kərməstän gəpirä:ärmä*. (Andijon) Shevalarda sifatdoshning *-ur/ür* ~ *ur/ür* varianti qayd qilinmaydi. Faqat adabiy til qolipidagi matnlarda qo'llanishi mumkin: Qaldirg'och qora bolur, Qanoti ola bolyr ~ *Қалдыргаш қара болур, қанатъ ала болур* ~ *Qaldiryaş qara bolur, Qanati ala bolyr* (Shim. o'z. shev.).

-*мыш/мыш/мыш/муш* ~ *miš/miš/müš/muš* affiksi. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda faqat *-мыш/муш* ~ *miš/muš* varianti qo'llanadi: borgənmish ~ *бəргəmmиш* ~ *bərgəmmiš* (Toshkent), aytganmish ~ *əйтгəнъмуш* ~ *əjtgənimuš* (Farg'ona).

-*гэн / кэн / ган / қан* ~ *gän / kän / yan / qan* affiksi. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda faqat *-гэн / кэн* ~ *gän / kän* varianti qo'llanadi: qo'ygan ~ *қойгэн* ~ *qojgän*, topgan ~ *тəпкэн* ~ *təpkän* (Toshkent).

Ба:ишъмда 'он лə:пəр ба:йъң қы:зьман,

Əлъмдə ду:таръм, 'ойън са:зьман.

А:там-ə:нəм сəвгəнъмə бəрмəсə,

Аққън су:ва аққанъма разъман.

Ва:ššimda 'on lä:pär ba:jin qī.ziman,

Ä:limdä du:tarim, 'o:jin sa:ziman.

A:tam-ä:näm sävgänimä bärmasä,

Aqqin su:va aqqanima raziman (Xorazm laparlaridan).

Bu affiks so'ngidagi "n" undoshi ayrim shevalarda regressiv assimillatsiyaga uchrashi mumkin: kelganlarga qaranglar ~ *кегалларга қарайлар* ~ *kegällärä qārājlār* (Andijon).

-ән/ан ~ *än/an* affiksi. O'g'uz lahjasiga oid shevalarda uchraydi: borayotgan ~ *баратьран* ~ *barjatıran*, kelgan ~ *гәлән* ~ *gälän*.

-догон ~ *doyon* affiksi. Bu affiks shimoliy o'zbek shevalarida uchraydi va u bir variantlidir: boradigan ~ *барадогон* ~ *baradoyon*, keladigan ~ *кәләдогон* ~ *kälädoyon*.

-джақ/джәк ~ *žaq/žäk* affiksi: oladi ~ *алджақ* ~ *alžaq*, ketadi ~ *әтдјәк* ~ *gʻtžäk* (Xorazm).

-асы/әсь ~ *asi/äsi* affiksi: borgim keldi ~ *барасым гәлдә* ~ *barasim gäldi*, ichgim keldi ~ *и:чәсьм гәлдә* ~ *i:čäsım gäldi* (Xorazm).

-ачь ~ *äci* affiksi: borayotgan edim ~ *бәрәчи:дәм* ~ *bäräci:dım* (Quyı Qashqadaryo).

-зучь ~ *guči* affiksi Xo'jand shevasida qayd qilinadi va bu affiksdagi *ʷ/i* unlisi lab garmoniyasiga uchraadi: boradigan edim / eding / edi ~ *бәрзучудум / бәрзучудуң / бәрзучудь* ~ *bārgučudum / bārgučudun, bārgučudi*. Faqat III shaxsdagina bu unli lablanmaydi.

Ravishdosh shakllari:

-ә/а/й ~ *ä/a/j* affiksi. Bu affiks varianti barcha singlarmonizmli shevalarda qo'llanishda bor. Singarmonizmni yoqatgan shevalarda faqat -*ә/й* ~ *ä/j* varianti qo'llanadi: ketä berdъ ~ *кетә вурдә* ~ *ketä vurdi* (Marg'ilon), oynay-oynay ~ *ойнай-ойнай* ~ *ojnaj-ojnaj*, bora-bora ~ *бара-бара* ~ *bara-bara* (qipchoq). Xorazm shevalarida uning bo'lishsiz shaklida yana -*ън/ьн* ~ *in/in* affiksi qo'llanadi va bu affiks tarkibidagi *a/ä/ä* unililari *ʷ/ʷ* ~ *i/ī* unililariga o'zgaradi: ko'rmay ketdi ~ *гөрмәйән зьтпть* ~ *görmijin gitti*, olmay ketti ~ *альмәйән зьтпть* ~ *almijin gitti*.

-н/ьн/ьн ~ *p/ıp/ıp* affiksi. Bu affiksning jarangsiz undosh dilan tugagan variantlari barcha shevalar uchun xosdir: ishlab ~ *ышләп* ~ *işlāp*, olib ~ *альп* ~ *alıp* (Andijon), lekin qipchoq shevalarida bir qator pozitsiyalarda jaranglashgan variant ham qo'llanadi: borib edi ~ *барьб едъ* ~ *barib edi*, kelib edi ~ *келъб едъ* ~ *kelib edi*.

-yб / yб / yп / yп ~ *üb / ub / üp / up* affiksi. Shevalarda bu affiks variantlari qo'llanmaydi, lekin adabiytashgan ayrim she'riy (folklor) matnlarda qayd qilinishi mumkin.

-гәнъ / кәнъ ~ *gäni / kani* affiksi. Bu affiks faqat singarmonizmni yo'qotgan shevalarda qayd qilinadi: borgani ~ *бәргәнъ* ~ *bärgäni*, eshitgani ~ *ешткәнъ* ~ *ešitkäni*.

-гънчә / кънчә / гънча / кънча ~ *ginčä / kinčä / yinčä / qinčä* affiksi: yurguncha ~ *йүргънчә* ~ *jürginčä*, barguncha ~ *баргънча* ~ *baryinčä*. Men barmaguncha sen kelma, kuyib-yanib yurguncha ~ *Мән бармагънча сән гәлмә, күйп-йанп йүргънчә* ~ *Män barmayinčä sän gälmä, küjip-janip jürginčä* (o'g'uz). Adabiy tilda bu shaklda birinchi bo'g'inda **u(y)** unlisi qo'llanadi.

Bu affiksning shimoliy o'zbek shevalarida **-гъчи: / къчи: / гъчы: / къчы:** ~ *giči: / kiči: / yiči: / qiči:* variantlari qayd qilinadi: ko'rguncha ~ *кәргъчи:* ~ *körgiči:*, aytguncha ~ *әйткъчи:* ~ *ajtkiči:*, borguncha ~ *баргъчы:* ~ *baryiči:*, otguncha ~ *аткъчы:* ~ *atqiči:*.

-и: ~ *i:* affiksi. O'g'uz lahjasi shevalarida qo'llanadi. Adabiy tildagi **-a** ravishdosh affiksi ma'nosiga mos keladi: yuradi ~ *йүри:дъ* ~ *juri:di*. Lekin *йүри:дъ әдъ* ~ *juri:di adi* shaklidagi fe'l adabiy tildagi **yurar** edi shakliga ekvivalent bo'ladi.

Adabiy tildagi **-gach / kach / qach** affiksining variantlari shevalarda uchramaydi.

Harakat nomi shakllari. Unda quyidagi affikslar qatnashadi:

-мәк / мақ ~ *mäk / maq* affiksi o'g'uz lahjasi uchun xarakterlidir: oynamoq ~ *ойнамақ* ~ *ojnamaq*, ketmoq ~ *гътмәк* ~ *gitmäk*.

-ш / ъш / ъш / yш / yш ~ *š / iš / iš / üš / uš* qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining xususiyatidir: bilish ~ *бълъш* ~ *biliš*, yig'ish ~ *йъгъш* ~ *jygiš*, o'rish ~ *оруш* ~ *oruš*, ko'rish ~ *көрүш* ~ *köriš*. Singarmonizmni yo'qatgan shevalarda **ш / ъш** ~ *š / iš* variantlarigina qo'llanadi.

-в / ув / үв ~ *v / uv / üv* affikslari qipchoq lahjasi uchun xarakterlidir: biluv ~ *бълүв* ~ *bilüv*, eshituv ~ *ешътүв* ~ *ešitüv*, qoluv ~ *қалүв* ~ *qaluv*.

Shuni ajtish lozimki, harakat nomining har uchala varianti adabiy tilga juz'i tahrir bilan qabul qilingan va adabiy tilning ta'siri natijasida bu affikslar shevalarda aralash qo'llanmoqda.

Fe'l zamonlaridagi ayrim o'ziga xos xususiyatlar

Ma'lumki, shakllangan fe'llar ravishdosh hamda sifatdosh affikslari va tuslovchi affikslarning qo'shilishidan hosil bo'ladi. Fe'llarda tuslovchi affikslardan oldin qo'llanadigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Shu bilan birgalikda, bu affikslar qo'shilganda, turli fonetik o'zgarishlar yuz beradi va bu holat shevaning adabiy tildan ba'zan kuchli farqlanishiga olib keladi.

O'tgan zamon shakli tuslanishi.

Yorimoq fe'li: *джапқатман* ~ *žarqatman*, *джапқансан* ~ *žarqansan*, *джапқан* ~ *žarqan*; *джапқаммыс* ~ *žarqatmis*, *джапқансыс* ~ *žarqansis*, *джапқан* ~ *žarqan*.

Bo'lishsiz shakli: *джаппагамман* ~ *žappaγatman*, *джаппагансан* ~ *žappaγansan*, *джаппаган* ~ *žappaγan*; *джаппагаммыс* ~ *žappaγatmis*, *джаппагансыс* ~ *žappaγansis*, *джаппаган* ~ *žappaγan* (qipchoq).

Borimoq fe'li: *бэргэмэн* ~ *bārgätmän*, *бэргэнсэн* ~ *bārgänsän*, *бэргэн* ~ *bārgän*, *бэргэнвуз* ~ *bārganvuz*, *бэргэнсылэ* ~ *bārgänsilä*, *бэрышгэн* ~ *bārišgan* (Toshkent).

Fonetik-morfologik o'ziga xosliklar, ayniqsa, murakkab o'tgan zamon fe'llarida yorqinroq ko'rinadi:

Qipchoq lahjasi shevalarida: *кельведьм* ~ *kelivedim*, *кельведьң* ~ *kelivediñ*, *кельведь* ~ *kelivedi*; *кельведьк* // *кеведьк* ~ *kelivedik* // *kevedik*, *кельведьңыз* ~ *kelivediñiz*, *кельведь* // *келведь* ~ *kelivedi* // *kelivedi*; *барьвэдьм* ~ *barivädim*, *барьвэдьң* ~ *barivädiñ*, *барьвэдь* ~ *barivädi*; *барьвэдьк* ~ *barivädik*, *барьвэдьңыз* ~ *barivädiñiz*, *барьвэдьңлә* ~ *barivädiñlä*, *барьвэдьлә* ~ *barivädilä* (Xorazm);

Toshkent guruh shevalarida: *бэрувдьм* ~ *bāruvdim*, *бэрувдьң* ~ *bāruvdiñ*, *бэрувдь* ~ *bāruvdi*; *бэрувдьй* ~ *bāruvdij*, *бэрувдь:з* ~ *bāruvdi:z*, *бэрувдьйлә* ~ *bāruvdijlä*, *бэрышувдь* ~ *bārišuvdi* (Toshkent).

Qarshi-Buxoro guruh shevalarida -r/ær sifatdosh affikslari fe'l shakllarida -й/j affiksi bilan almashadi va adabiy tildagi *borar edi* so'z shakli *бэрэйдьм* ~ *bārājidim*, *бэрэйдьң* ~ *bārājidiñ*, *бэрэйдь* ~

bārājidi; бэрэйьдък ~ bārājidik, бэрэйьдънъзлә ~ bārājidiñizlä, бэрэйьдъ ~ bārājidi tarzida tuslanishga ega bo'ladı.

Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin qo'llanadigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Toshkent shevasida *-вот ~ vāt* affiksidagi keyingi *т/т* undoshi regressiv assimilyatsiyaga uchraydi: *бэрвэмман ~ bārvātmān, бэрвэссэн ~ bārvāssān, бэрвэнтъ ~ bārvānti, бэрвэммъз(э) ~ bārvāmmiz(ä), бэрвэссълә ~ bārvāssilä, бэръшэнтъ ~ bārīšvānti.*

Buxoro shevalarida *-эн ~ āp* affiksidagi *p* undoshi ham regressiv assimilyatsiyaga uchraydi: *бэрэмман ~ bārātmān, бэрэнсэн ~ bārāpsān, бэрэнтъ ~ bārāpti, бэрэммъз ~ bārātmiz, бэрэнсъз ~ bārāpsiz, бэрэнтълә ~ bārāptilä.*

Qipchoq shevalaridagi *-джатьр ~ žatir, -ватьр ~ vatir*, Xorazm shevalaridagi *-йатьр ~ jatir* affikslarining singarmonistik variantlari yoq: *барайатьрман ~ barajatirman, келәджатьрман ~ kelāžatīrman* (qipchoq), *гәйатьрман ~ gājatirman, барйатьрман ~ barjatirman* (Xorazm) va hk.

Qorabuloq shevasida bu shaklda *-айт // әйт ~ ajt / äjt* affiksi qo'llanadi: borjapman ~ *барайтма ~ barajtma*, borjapsan ~ *барайтса ~ barajtsa*, borjapti ~ *барайттъ ~ barajtti*, ajtjapman ~ *е:дәйтмә ~ e:dājtmä*, ajtjapsan ~ *е:дәйтсә ~ e:dājtsä*, ajtjapti ~ *е:дәйттъ ~ e:dājtti.*

Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida *-мәль / маль ~ mäli / malī* affiksi zaruriyatlik fe'lini hosil qilgan: borish kerak ~ *бармәль ~ barmalī*, ichish kerak ~ *и:чмәль ~ i:čmäli*. Bu shakldan yana boshqa shakllar hosil qilinadi: aytish kerak edi ~ *айтмәльдъ ~ ajtmalīdī*, ichish kerak edi ~ *и:чмәльдъ ~ ičmälīdī*, bormaslik kerak ~ *бармәльмас ~ barmalimas*, ichmaslik kerak ~ *и:чмәльмәс ~ ičmälīmäs.*

So'z yasalishi

So'z yasalishida ham o'ziga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi. O'zbek adabiy tilidagi so'z yasovchi affikslar shevalarda rang-barang fonetik variantlarda uchraydi. Shu bilan birga shevalarning bevosita o'ziga xos yasovchi affikslari ham mavjud:

-*ак* ~ *ak* affiksi fe'ldan sifat yasaydi: suzag'on sigir ~ *сүзәк сьгьр* ~ *vuzak siyir*, tepag'on ot ~ *дәрәк ат* ~ *däpäk at* (Xorazm).

-*акъ* ~ *äki* affiksi otdan ravish yasaydi, uning singarmonisik varianti yoq: tashqaridan ~ *сьртәкъ* ~ *sirtäkъ*: tashqaridan eshitdim ~ *сьртәкъ ешиттәм* ~ *sirtäkъ ešittim*, yoddan ~ *йадәкъ* ~ *jadäki*: yoddan oqidi ~ *йадәкъ оқьдъ* ~ *jadäki oqidi* (Shimol. o'zb. sh.). Bu affiks adabiy tilda oq'zaki so'zida uchraydi.

-*ал* / *эл* ~ *al* / *äl* affiksi sifatdan fe'l yasaydi: sarg'ay ~ *сарал* ~ *saral*, o'lay ~ *азал* ~ *azal*, ko'pay ~ *кәпәл* ~ *köpäl* (Xorazm).

-(*а*)*доң* ~ (*a*)*doñ* affiksi otdan ravish yasaydi, uning singarmonisik varianti yoq: oqshamgacha (tungacha) ~ *ахиамадоң* ~ *axšamadon*, kechgacha ~ *гечадоң* ~ *gečädon* (Xorazm).

-*ләк* / *лақ* ~ *läk*/*laq* affiksi sifatdan ravish yasaydi: chapaqaj oshiq ~ *чәпләк а:шьқ* ~ *čäpläk a:šiq*, onaqaj oshiq ~ *оңлақ а:шьқ* ~ *oñlaq a:šiq* (Xorazm).

-*чъл* / *чъл* ~ *čil* / *čil* affiksi otdan sifat yasaydi: mahmadona ~ *сөзчъл* ~ *sözčil*, uyqichi ~ *уйхьчъл* ~ *ujxičil* (Sim.o'zb. sh.)

-*сә* / *са* ~ *sä* / *sa* affiksi Turkiston, Qoraqalpog'g'iston o'zbek shevalarida otdan ot yasaydi: *йеңсә* ~ *jeñsä* (non yopishda qo'lga kiyiladi), *йанса* ~ *japsa* (bir yo'la yopiladigan nonlar to'dasi), *мойнса* ~ *mojinsa* (aravaga qo'shish uchun otning bo'yuniga solinadigan asbob, bo'yinturuq)

-*сәк* / *сақ* ~ *säk* / *saq* affiksi yasama otdam sifat yasaydi: yatag'on *йатъмсақ* ~ *jatimsaq*, yurag'on ~ *йүрүмсәк* ~ *jürümsäk*. *Қарь йатъмсақ, йаш йүрүмсәк кәләдъ* ~ *Qari jatimsaq, yash jürümsäk käladi*. Adabiy tilda bu affiks *qurumsaq* so'zida qayd qilinadi.

-*чълән* / *чълән* ~ *čilär* / *čilär* affiksi otdan ravish yasaydi: erkaklarcha ~ *әркәкчълән* ~ *ärkäkčilär*, хотинlarcha ~ *хатънчълән* ~ *xatinčilär* (Xorazm).

-*шә* / *ша* ~ *šä* / *ša* affiksi: tenglashtir ~ *теңшә* ~ *teñšä*, qaqsha ~ *қахша* ~ *qaxša*, qursha ~ *қурша* ~ *qurša*, quruqlashtir ~ *қурухша* ~ *quruxša*, quloq sol ~ *тъңша* ~ *tñša* (Andijon).

Bir qator kamunum affiksilar ham qayd qilinadi:

-мәк ~ mäk affiksi sifatdan ot yasajdi: ko'kat ~ *кoкмәк ~ kоkтәк* (Andijon, Farg'ona).

-шуг ~ šuy affiksi otdan sifat yasaydi: yopishqoq ~ *йельмишуг ~ jelimšuy* (Toshkent).

Xorazm shevalarida ba'zi o'rinlarda chiqish kelishigi affiksi so'z yasash funksiyasini bajargan: boladek bo'ldi ~ *баладън болдъ ~ baladîn boldî*, bolamdek bo'ldi ~ *баламън болдъ ~ balamnîn boldî*, o'dek yuribdi ~ *аттън йүрпнтъ ~ attîn jüripti*.

Shevalarda shunday misollar uchraydiki, yasalishdagi har ikkala qism adabiy tilda mavjud, lekin adabiy tildagi bir so'z yasovchi affiks o'rnida ikkinchi bir so'z yasovchi tanlanadi: *damъzъq* (Xorazm) – adabiy tida *tomizg'i, qamъshъq* (shim. o'zb. shev.) – adabiy tilda *qamishzor*.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalaridagi morfologik o'ziga xos xususiyatlar qaysi turkum va kategoriyalarda namoyon bo'ladi?

2. Ko'plik affiksining adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarini aytib bera olasizmi?

3. Egalik affikslaridagi adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarni aytib bera olasizmi?

4. Turlovchi affikslarning qo'llanish xususiyatlarini aytib bera olasizmi?

5. Qaysi shevalar besh kelishikli, qaysilari to'rt kelishikli?

6. Shevalardagi tuslovchi affikslarning tiplarini aytib bera olasizmi?

7. Sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllarining hosil qilinishini izohlab bering.

8. O'z shevangizga xos so'z yasovchi affikslarni aytib bera olasizmi?

Tayanch tushunchalar:

Shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari [morphological and syntactic peculiarities of dialects] – o'zbek shevalaridagi so'z turkumlari va so'z tarkibi hamda uning sintaktik tizimi.

Shevalarda grammatik son kategoriyasi [the category of grammar plurality in dialects] – shevalardagi birlik, juftlik va ko'plikni birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda egalik kategoriyasi [the category of possessive in dialects] – shevalardagi egalik shakllarini birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda kelishik kategoriyasi [case category in dialects] – kelishik shakllarini birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda soʻz yasalishi [the word formation in dialects] – shevalardagi yangi soʻz hosil qilish tizimi.

Mavzu: Oʻzbek shevalarining sintaktik xususiyatlari

Reja:

1. Shevalarda soʻz birikmasi va izofali birikmalar.
2. Sheva matnlarida gaplarning aks etishi.

Matn

Oʻzbek shevalarining sintaktik xususiyatlari kam oʻrganilgan. Bu soha M. Turobova va Y. Jumanazarovlarning tadqiqot obyekti boʻlgan, xalos. Y. Jumanazarov oʻgʻuz shevalarining sintaktik xususiyatlarini oʻrgangan. Ushbu oʻrinda eʼlon qilingan sheva materiallari asosida shevalarining ayrim sintaktik xususiyatlarini yoritishga harakat qilamiz.

Avval taʼkidlaganimizdek, oʻzbek shevalarining oʻziga xos xususiyatlari, asosan, fonetika, leksika va morfologiyada namoyon boʻladi. Sintaksis esa hozirgi adabiy tilning soʻzlashuv shaklini koʻproq aks ettiradi. Bu, ayniqsa, savol-javoblardan iborat matnlarda koʻzga tashlanadi. Xalq shevalaridan yozib olingan ertak, lapar va boshqa janrdagi matnlarda ham, asosan, adabiy tilga xos boʻlgan xususiyatlar aks etgan.

1. Soʻz birikmalari. Shevalarda soʻz birikmalarining barcha turlari qayd qilinadi.

Bitishuv: ...*дәстәхәндә йетмиш хил әвқат тәйјәр боитъ* ~ ...*dästāxāndā jetmiş xil āvqat tajjār bohti* (Toshkent).

Boshqaruv: *Мән хәссәммь әп чькьй* ~ *Mән хәссәмми әр çiqij* (Toshkent). *Пәс-пәс тамдън қар йавар* ~ *Päs-päs tamdîn qar javar* (Turkiston). *Нан чьгардъ* ~ *Nan çiyardî* (qirchoq)

Moslashuv: *Хәсәндън атасъ байлардън колуда навча боп өткән* ~ *Häsāndin atasî bailardîn qoluda navča bop ötkän* (qatagʻon shevasi).

Shevalardan yozib olingan matnlarda **turkiy izofalar** keng qo'llangan: Мыйтаннарға адрас көрпә ташлади ~ *Mijmannarğa adras körpā taşladı* (qatag'on). Сәмъз кой қъмбат оладь ~ *Sämiz qoj qımbat oladı* (Iqon). Сагъь кыйкъ шах әккә депть (Turkiston). Forsiy va arabiy izofalar esa kam qo'llanadi. Bunday iboralar tojik va o'zbek xalqlari aralash yashagan joylardagi aholi nutqida uchrashi mumkin.

2. Sheva matnlarida ko'proq sodda gaplar qo'llangan. Shunday bo'lsa-da, sodda gaplarni har doim ham chegaralab olish qiyin. Sheva matnlarida, ayniqsa, gap bo'laklari inversiyasi ko'p qayd qilinadi: Бър күн бьз келдъкъ Хәсэн джайьга ~ *Bir kün biz keldik Hasan çajıya*. Соңра мен отьрдъм чайъ чьп ~ *Soñra men otirdim çaj içip* (Samarqand).

Matnlarda ko'chirma gaplar faol qo'llangan: Кәл айтмкъ: - Ньмә берәсэн? ~ *Käl ajttiki: - Nimä beräsän? ...йетпн айтмкъ котьсарга: - Бьзләр ньмә гунәх қьлдъқ?* ~ *...jetip ajttiki komissarya: - Bizlar nimä günäh qıldıq?*(qipchoq)

Matnlarda qo'llangan qo'shma gaplar ham murakkab xarakterga ega emas: Бър күнъ тор(т) кьшъ тузо: койън отьръшгәнәкән, тузо:гә бьр кәттә ләйлә:(к) ьльпнпть ~ *Bir kuni tor(t) kişi tuzā: qojip otirişgänäkän tuzā:gä bir kättä läjlä(k) ilinipti* (Toshkent). Қәзъ бәйиъ күтпн отьрәвурсьн, ендъгъ гәпнъ бәйдән ешптъң ~ *Qäzi bäjji kutip otirävursin, endigi gäppi bojdän eşitiñ* (Toshkent).

Undalmalar faol qo'llanadi: Bolam, senga maslahat kerakmi, yo bo'masa, mol-dunyomi ~ Балам, сазан мәслә:т кәрәкми, йа бомаса, мал-дуйнамъ ~ *Balam, sayan mäslä:t kāräkmi, ja bomasa, mfl-dujnamı?*(Turkiston).

Gaplarda kirish so'zlar ko'p qayd qilinadi: ...әнъ шуйтпн, Хәсэн Қайкъ еттәдән кечкәчәй мьйнәт қьн... ~ *...äni şujtip, Häsän Qajqi ettädän keçkäçäj mijnät qip...* (Qatag'on). Undalmalar qo'llangan: Е тәхсър, әхър бьззъ бьр пьръвуз богән ~ *E täxsir, äxir bizzı bir pivrivuz bogän* (Toshkent) va hokazo.

Ayrim shevalarda -кь ~ *ki* yuklamasining gapdagi urg'u beriladigan so'z shaklida qo'llanish hollari qayd qilinadi. Bu Qorabuloq shevasida yorqin ko'rinadi: Бий тагънқь ортасьда ҳальгъ там турупть. Бий

o:үйүнкъ u:чъдә сулув қы:з ба: әкә(и) ~ Bi:j tayñki ortasida halıyı tam turuptı. Bi:j öjünki i:çida suluv qı:z turuptı.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalarning sintaktik xususiyati deganda nimani tushunasiz?
2. Yozib olingan matnlardan qanday sintaktik hodisalarni qayd qilishingiz mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Gap [sentence] – fikrni ifoda qiluvchi eng kichik til va nutq birligi.

Soʻz birikmasi [phrase] – ikki mustaqil soʻzning oʻzaro aloqaga kirishuvi.

Bitishuv [contiguity, parataxis] – ikki mustaqil soʻzning grammatik koʻrsatkichsiz birikuvı.

Boshqaruv [government] – hokim soʻzning talabiga koʻra tobe soʻzning tushum va vositali kelishiklarda hamda koʻmakchilar bilan qoʻllanishi asosida aloqaga kirishuvi.

Moslashuv [conformance] – qaratqich va qaralmish munosabati.

Inversiya [inversion] – gap boʻlaklarining odatdagi tartibining buzilishi va u shu gapdagi boʻlaklarining gapdagi mavqeiga taʼsir etmasligi.

Mavzu: Oʻzbek shevalarining leksik xususiyatlari

Reja:

1. Oʻzbek shevalarining leksik tarkibi.
2. Shevalarda soʻzlarning oʻzaro semantik munosabatlari.

Matn

Oʻzbek shevalari leksikasi keng tushuncha boʻlib, u quyidagi maʼnolarda tushunilishi mumkin:

1. Oʻzbek tilining shevalaridagi lugʻat qatlamining barcha sohalariga oid soʻzlar yigʻindisi.
2. Muayyan shevaga xos barcha soʻzlar yigʻindisi.
3. Har bir shevaning oʻziga xos soʻzlari. Bunday soʻzlar oʻzbek adabiy tilida qoʻllanmaydi, lekin ular adabiy tilning boyish manbalari hisoblanadi.

O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishi sifatida unda bo'lgan barcha qatlamlarni va aksariyat so'zlarni o'zida birlashtiradi, binobarin, o'zbek shevalari quyidagi leksik qatlamlardan iborat bo'ladi:

1. Umumturkiy so'zlar.
2. O'zlashgan so'zlar:
 - arab tilidan o'zlashgan so'zlar;
 - forsiy tillardan o'zlashgan so'zlar;
 - rus tili va u orqali o'zlashgan so'zlar.
3. O'zbek tili sharoitida yaratilgan so'zlar.
4. Shevalarning maxsus so'zlari.

Umumturkiy so'zlar barcha turkiy tillarda va shevalarda qo'llanadi hamda ular o'zbek shevalarida adabiy tildagi talaffuzini saqlashi ham mumkin yoki kuchli va kuchsiz fonetik o'zgarishga uchrashi ham mumkin. Bunga *yer/fer*, *ish is*, *bash/bas* kabi va boshqa turli sohalarga oid so'zlar taalluqlidir. Shevalar lug'at tarkibining salmoqli qismini umumturkiy so'zlar tashkil etadi.

O'zbek tiliga so'zlar, asosan, uch manbadan: arab, fors-tojik, rus tilidan o'zlashgan, lekin kamroq bo'las-da, boshqa tillardan ham o'zlashgan so'zlar bor. Bu so'zlar shevalarda fonetik qulaylashtirilgan holda iste'molda bo'ladi. Ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari shuni ko'rsatadiki, shevalar lug'at tarkibida forscha-tojikcha so'zlar ko'proq, arabcha so'zlar unga nisbatan kamroq, ruscha-baynalmilal so'zlar juda kam uchraydi, bu esa bunday so'zlarning o'zlashish jarayoni ko'proq vaqt talab qilishi bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi.

O'zbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida turkiy va turkiy bo'lmagan til unsurlari negizida yangi so'zlar ham yasalgan. Bu ayniqsa, fan-texnika, bozor iqtisodi bilan bog'liq so'z va terminlarning yasalishida ko'rinadi. Ularning asosiy qismi boshqa tillarga xos, lekin yasovchi unsuri (elemetlari) o'zbek tiliga oid bo'ladi va u yasama so'z o'zbek tilidagina qo'llanadi, masalan, *ishxona*, *bizneschi*, *tasvirchi* va boshqalar. Bular, albatta, shevalarda ham ayrim fonetik o'zgarishlar bilan qo'llanadi va sheva mulki bo'lib qoladi.

Shevalarning maxsus so'zlarini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

1. O'zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat shevalarda qayd qilinadagan so'zlar. Bunday so'zlar badiiy adabiyotlarda sheva koloritini berish jarayonidagina qo'llanadi. Bu toifaga aksariyat hollarda qarindosh-urug'chilikka oid so'zlarni kiritish mumkin: kelin oyi ~ *гәлһн бәйһ* ~ *gālin biji*, tog'a ~ *нағачь* ~ *naḡačī*, oyi ~ *әчә* ~ *ačā*, pochcha ~ *дамәд* ~ *damad*. Shuningdek, boshqa tildan o'zlashgan so'zlarning shevada ko'chma ma'no kasb etishi ham muayyan shevaga xos so'zlarni tashkil etadi: *вәдәк* ~ *vāž* – javob so'z, gap (aslida vaj - bahona), *зат* ~ *zat* – narsa, predmet (aslida kelib chiqish ma'nosida), *кәсә* ~ *kāsā* - piyola (aslida *kosa* ovqat qo'yiladigan idish) va h.o.

2. Kuchli fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar: tashqi ~ *дышан* ~ *dыshan* (Xorazm), tuproq ~ *йорнақ* ~ *yorpaq* (shim. o'zb. sh.), qirg ~ *қьх* ~ *qьx*, obkash ~ *ейнағаш* ~ *ejnayaš*, aqalli ~ *аққал* ~ *aqqal*, тахт, тайёр ~ *тақ* ~ *taq* (qipchoq), филоф ~ *зьли* ~ *ylp* (shim. o'zb. sh.) va boshqalar.

Shevalardagi so'zlarning o'ziga xos ma'no munosabatlarini quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

a) ayni bir predmet va tushunchalar shevalarda turli so'zlar bilan yuritiladi:

чәқәлә: ~ *čäqälā*: (Toshkent) // *бувәк* ~ *buväk* (Fargona) // *бала* ~ *bala* (shim. o'zb.sh.);

тухум ~ *тухут* (Toshkent) // *мәйәк* ~ *mäjäk* (qipchoq) // *йьмьрта* ~ *jimirta* (Xorazm);

оғьр ~ *oyir* (Toshkent) // *кәль* ~ *kāli* (shim.o'zb.sh.) // *соқь* ~ *so:qī* (Xorfzm);

чумәль ~ *čumāli* (Toshkent) // *морчә* ~ *morča* (Samarqand) - *қарьндәжә* ~ *qarınža* (Xorazm);

чорчәй ~ *čörčäj* (Toshkent) // *мәтәл* ~ *mätāl* (Samarqand) // *ертәй* ~ *ertäj* (Xorazm).

b) ayni bir so'z shevalarda turlicha ma'noga ega bo'ladi:

шәт ~ *šāti* - Toshkentda arava qismi nomi, Farg'onada narvon;

бунь ~ *buvi* - Toshkentda ota va onaning onasi, Farg'onada ona ma'nosida.

пәшшә ~ *päššä* - Toshkentda chaqmaydigan hashorat, Farg'ona va shimoliy o'zbek shevalarida chaqadigan hashorat.

d) narsa va buyumlar ayni bir vazifani bajarsa-da, ularning nimadan yasalganligi va harakat natijasiga ko'ra ular turlicha nomlanishi mumkin:
нэнпэр ~ nānpār. U qush va parranda patidan yasaladi (Samarqand);
чэкич ~ čākič. U yog'och va simdan yasalib, urish, yassilash ma'nosini ifoda qiladi (Toshkent);

дүкь ~ düki. U duk-duk taqlidiy so'zidan olingan (shim.o'zb.shev).

Shuningdek, ayrim so'zlar sheva vakillarining ayni bir predmetni ifodalashda turli tushunchalardan kelib chiqishlari asosida nomlangan bo'lishi mumkin. Masalan, *түйнэк ~ tüjnāk* (shim.o'zb.shev.) / *дү:йнэк ~ dü:nāk* (Xorazm.) // *санча/чанча ~ sapča/čapča* (qipchoq) so'zlari endigina palakda paydo bo'lgan, pishmagan qovunni bildiradi. *түйнэк/дү:йнэк ~ tüjnāk/dü:nāk* so'zi **tugmoq** tushunchasidan kelib chiqqan, *санча/чанча ~ sapča/čapča* esa **sop, ushlash** mumkin bo'lgan predmet tushunchasi bilan bog'liq.

Har bir shevaning o'ziga xos so'zlari bo'ladi. Masalan, shimoliy o'zbek shevalarida *джай ~ žaj* (asta), *түңүлтүрүв ~ tüñültirüv* (asabga tegmoq), *бөтән ~ bötān* (boshqa); qipchoq lahjasi shevalarida *сьяк ~ sijaq* (ko'rinishi), *ьраң ~ irañ* (epidemiya); o'g'uz lahjasi shevalarida *мәңзәмәк ~ māñzāmāk* (o'xshamoq), *атыз ~ atiz* (ekin maydoni) kabi.

O'zbek shevalaridagi barcha leksik o'ziga xosliklarni o'rganish lug'at boyligimizni, til imkoniyatlarimizni kengaytirishimizga yordam beradi va shuning uchun adabiy tilga bunday so'zlarni o'rni bilan qabul qilib borish zarur.

O'zbek shevalariga xos so'zlarni **jargon** va **argolar**dan farqlash lozim, dialektal so'zlar barcha sheva vakillari uchun **tushunarli** bo'ladi. Jargonlar va argolar esa dialektal xarakterga ega bo'lmaydi, balki ma'lum ijtimoiy guruh yoki bir toifa kishilar uchungina **tushunarli** bo'ladi. Masalan, savdogarlar tilida **dollar** o'rnida **ko'ki**, yallachilar tilida **to'y** o'rnida **otar**, **pul** o'rnida **yakan** so'zi qo'llanadiki, ular ijtimoiy dialektga oiddir.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalarining lug'at tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. O'zbek shevalaridagi dialektal so'zlar fonetik xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlarga bo'linadi?

3. Dialektal soʻzlarni maʼno xususiyatlariga koʻra qanday guruhlash mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Dialektal soʻz [Dialectal word] – maʼlum shevagagina xos boʻlgan soʻz.

Shevalarning leksik tarkibi [Lexic structure of dialects] – maʼlum bir shevadagi barcha soʻzlar yigʻindisi.

Jargon [slang] – ijtimoiy guruhlarning oʻziga xos soʻzlari. Masalan, tartibot, savdo xodimlari.

Leksik qatlam [lexic layer] – tildagi (shevadagi) tub va oʻzlashgan soʻzlarning guruhlari.

Mavzu: Qarluq-chigil-uygʻur lahjasi

Reja

1. Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjaning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjaning morfologik xususiyatlari.
4. Lahja leksikasidan namunalar.

Bu lahja tarixan qarluq urugʻlarining rivojlanishi asosida shakllangan va ular qadimgi *tukyu* (turk) qabila birlashmasiga mansub boʻlib, uzoq oʻtmishda Oltoyning gʻarbiy tumanlarida yashaganlar, Turk xoqonligining tashkil topishi bilan (552 yilda) gʻarbiy Oltoydan chiqib, Irtish daryosi sohillarini, Jungʻoriyani, Moʻgʻul togʻining janubiy yon bagʻridan to Ile daryosining shimoligacha boʻlgan hududni egallaydilar. Qarluqlarning katta qismi VI asr oʻrtalarida Sharqiy Turkistonni, Fargʻonani, Toxaristonning ayrim hududlarini egallagan edilar. X asrda Yettisuvni ishgʻol qilgan va katta territoriyada hukmronlik qilganlar. Shunday qilib, VIII-X asrlarda Ile daryosidan to Sirdaryogacha, hozirgi Chimkent shahridan to Sharqiy Turkistongacha boʻlgan oʻlkada yashagan barcha turkiy qabilalar qarluqlar hukmronligi ostida boʻlgan. Qarluqlarning tili shu oʻlkadagi barcha qabilalar uchun umumiy til boʻlib qolgan.

Yettisuv, Fargʻona vodiysi, Sharqiy Turkistonning Torim daryosigacha boʻlgan territoriyada qarluqlar bilan birga **chigil, xalaj,**

yag'mo qabilalari ham yashaganlar. Uyg'urlar ham qarluqlar tarkibida bo'lgan.

Chigil qabilasi IX-X asrlarda Ile daryosining janubida, Issiqko'l atroflarida yashaganlar².

Mazkur lahja vakillari, asosan, shahar va shahar tipidagi shevalarni va dialektlarni qamrab oladi. Fanda bu lahja qisqacha **qarluq** lahjasi deb ham yuritiladi. Bu lahjaga kirgan shevalarning aksariyati turkiy tillarga xos bo'lgan singarmonizmni yo'qotgan. Bundan shimoliy o'zbek shevalarigina mustasnodir.

Bu lahjaning boshqa lahjalardan farqi uning singarmonizmni saqlashiga ko'ra ikki guruhga ajralishidir, ya'ni shahar va shahar tipidagi shevalarda singarmonizm qonuni amal qilmaydi (uning ayrim ko'rinishlarigina mavjud bo'ladi), shimoliy o'zbek shevalarida esa singarmonizm saqlanadi. Shuning uchun ham shahar va shahar tipidagi shevalarda unlilar 6, 7tadan (ə/ā, o/o, y/u, ʔ/i, e/e, a/a, ɔ/ā) oshmaydi, shimoliy o'zbek shevalarida esa 9, 10 unli a(ɔ)/a(ā), ə/ā, o/o, ɵ/ö, y/u, ʏ/ü, ы(ь)/i(i), и(ъ)/i:(i), e/e qatnashadi.

Bu lahja shevalari 5 va 4 kelishikli shevalardir. Bundan shimoliy o'zbek shevalari mustasno bo'lib, Chimkent shahar shevasigina 5 kelishiklidir. Lahjaning boshqa singarmonizmli shevalarida 6 kelishik saqlanadi. Fe'l shakllarida ham o'ziga xosliklar mavjud.

Bu lahja shevalari uch guruhga bo'linadi:

1. Toshkent guruhi shevalari. Bunga Toshkent, Parkent, Piskent, Yangiyo'l kabi shevalar kiradi.

Fonetik xususiyatlari:

- so'zning har qanday bo'g'inida old qator va orqa qator unlilar qo'llana oladi: *ока ~ ākā, бәлә ~ bālā, гәләтә ~ ʔäläti;*

- ʏ/ü va y/u unlilari o'rnida oraliq y/u unlisi qo'llanadi: *гул ~ gul, қум ~ qum;*

- ɵ/ö va o/o unlilari o'rnida oraliq o/o unlisi qo'llanadi: *қол ~ qol, кол ~ kol;*

²Bu ma'lumotlar K. Shoniyozevdan olindi. Qarang: Шониёзов К. Қарлуқлар ва уларнинг тили хақида айрим мулохазалар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. – Тошкент: ФАН. – Б. 481-490.

- ъ/і: va Ъ/І unilari oʻrnida oraliq ъ unlisi qoʻllanadi: *към* ~ *kim*, *чьк* ~ *čiq*;

- e/e tovushi i tovushiga oʻtadi: mehnat ~ *мѣхнѣт* ~ *mīxnāt*, dedi ~ *дѣдѣ* ~ *didi*;

- soʻz oxirida *к/й* ~ *k/j* almashuvi yuz beradi: terak ~ *терѣй* ~ *terāj*, ertak ~ *ертѣй* ~ *ertāj*, bilak ~ *бѣлѣй* ~ *bilāj*;

- soʻz oxirida *q* undoshi tushib qoladi: chiroq ~ *чѣрѣ:* ~ *čirā:*, sariq ~ *сару:* ~ *sāru:*, ochchiq ~ *ѣчу:* ~ *āčū:*, qattiq ~ *қѣтту:* ~ *qāttu:* ;

- soʻz oxirida va soʻz boshida *gʻ* undoshi tushib qoladi va unda oldingi o unlisi choʻziq talaffuz etiladi: ogʻzi ~ *ѣзѣ* ~ *ā:zi*, togʻ ~ *тѣ:* ~ *tā:* ;

- *h* boʻgʻiz undoshi aksariyat shevalarda *x* undoshiga oʻtadi: mehnat ~ *мѣхнѣт* ~ *mīxnāt*, hunar ~ *хунѣр* ~ *xundr*.

- tushum kelishigida toʻliq progressiv assimilatsiya yuz beradi, masalan, tushum kelishigida: tuzni ~ *тузѣ* ~ *tzzē* (tuzni); *ошнѣ* (oshni); *темѣрърѣ* ~ *temirri*;

- soʻz boshida *t/t* va *č/č* undoshlari mosligi yuz beradialmashadi: tushda ~ *чуштѣ* ~ *čūštā*, tushdi ~ *чуштѣ* ~ *čūšti*.

Morfologik xususiyatlari:

- 5ta kelishikli sheva;

- bu shevalarda *-нѣ* ~ *ni* affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi: suvning tegi ~ *сுவѣ тѣйѣ* ~ suvni teji, pichoqning sopi ~ *рѣчѣ:нѣ сѣрѣ* ~ *ričā:ni sāpi*, otni min ~ *ѣтѣ тѣн* ~ *ātti min*;

- hozirgi zamon davom feʻli Toshkentda *-вѣт* ~ *vāt* (*кевѣтѣ* ~ *kevātti*), Parkentda *-ѣт* ~ *āt* (*бѣрѣтѣ* ~ *bārātti*) variantlarida qoʻllanadi.

- *ш/ш/уш* ~ *š/iš/uš* affiksi harakat nomining asosiy affiksi hisoblanadi: yetishdi ~ *ѣтѣштѣ* ~ *jetišti*, qurishdi ~ *қуруштѣ* ~ *qurušti*.

- *лѣр* ~ *lār* affiksi va uning variantlari hurmat va ulugʻlash maʼnosini ifodalaydi.

- *лѣг/луг* ~ *lig/lug* affiksi koʻplik maʼnosini ham anglatadi: ularning uylari ~ *улѣ:нѣ ойлуѣ* ~ *ulā:ni uylari*, dadamlarning ishlari ~ *ѣдѣмгѣлѣ:нѣ ѣшлѣѣ* ~ *ādāmgilā:ni išligi*.

-*zʻ* ~ *gi* affiksi Toshkent shevasida jamlik ma'nosini ifoda qiladi: *adāmgʻilā* ~ *ādāmgilā* (adam + boshqalar). *ājimʻgʻilā* ~ *ājimgilā* (oyim + boshqalar);

- fe'l tuslanushining I shaxs ko'pligida -*vuʻz* / *vuʻzā* ~ *vuz* / *vuzā*, -*v* / *uv* ~ *v* / *uv* affixlari qatnashadi: *bārāvuz* / *bārāvuzā* / *bārduv* ~ *bārāvuz* / *bārāvuzā* / *bārduv*;

Farg'ona guruhi shevalari.

Fonetik xususiyatlari:

- soʻz boshida *tʻ*/*č* ~ *tʻ*/*č*, *c*/*ç* ~ *s*/*š* undoshlari almashadi: tush ~ *çuʻʃ* ~ *çuʻš*, tish ~ *çʻʃ* ~ *çʻš*, soch ~ *çoʻç* ~ *çāç*;

- soʻz oxirida *k*/*g* ~ *k*-*g*, *k*/*f* ~ *q*/*γ* almashuvi sodir bo'ladi. Masalan, yoʻq ~ *joʻq* ~ *joq*, boʻlak (boshqa) ~ *bōlāq* ~ *bōlāg*, bir kunlik ~ *bʻbr* *kuʻllug* ~ *bir kullug*, baliq ~ *bēlʻq* ~ *bēliq*. Olmoshlarda: qandoq ~ *qandāq* ~ *qandāy*, andaq ~ *andāq* ~ *andāy*, shundoq ~ *šundāq* ~ *šundāy*, bundoq ~ *bundāq* ~ *bundāy* (Namangan).

- turli holatlarda *x*/*ç* ~ *x*/*q* undoshlari almashadi: (Namangan) toxta ~ *toqʻtā* ~ *toqtā*, toʻqson ~ *toqʻsān* ~ *toxsān*, boqdik (qaradik) ~ *bāxʻtuq* ~ *bāxtuq*.

- progressiv assimilatsiya qayd qilinadi: qushni ~ *quʻʃniʻ* ~ *qušʻni*, gapni ~ *gāpʻniʻ* ~ *gāppi*, toshni ~ *toʻʃniʻ* ~ *tāšʻni*;

- umlaut hodisasi qayd qilinadi: bosh+ʻ ~ *bāʻʃ* ~ *bāʻʃi* (Oʻsh), ot -*ātʻ* / *ētʻ* ~ *āti* / *eti* (Namangan).

Morfologik xususiyatlari:

- bu shevalar 5 kelishiklidir;

- bu shevalarda ham -*nʻ* ~ *ni* affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi: akasining ishi ~ *akāsʻniʻ* ~ *akāsniʻ* ~ *akāsini* ishi, oshning tuzi ~ *ošʻniʻ tuzʻ* ~ *āʻšti tuzi*;

- tushum kelishigi affiksida *n* undoshi *d*, *t* undoshi bilan almashadi. Bu Andijon, Margʻilon, Qoʻqon guruh shevalarida qayd qilinadi. Bunda jarangsiz undoshdan soʻng -*tʻ*~*tʻi*, jarangli undoshdan soʻng esa -*dʻ*~*dʻi* variantlari qoʻshiladi: oshning mazasi ~ *ošʻniʻ mēzēsʻ* ~ *āʻšti mēzāsi*, *tāldʻ* *kestʻ* ~ *tāldi kesti*;

- bu shevalarda hozirgi zamon davom fe'li **-yt ~ ut, -йән ~ jār** variantlarida qo'llanadi: ketyapti ~ **кетуттъ ~ ketutti** (Namangan), **ойнайәнть ~ ojñajāpti** (Marg'ulon);

- **ш/ъш/уш ~ š/iš/uš** affiksi harakat nomining asosiy affiksi hisoblanadi: kelishdi ~ **кельшитъ ~ kelišti**, qurishdi ~ **курушитъ ~ qurušti**.

- **ләр ~ lār** affiksi ba'zan **-нә ~ nā** variantida ham qo'llanadi: ishinglar ~ **ьшгъйнә** išijñā, бәгъйнә ~ bāyijñā (Namangan);

- fe'l tuslanushining I shaxs ko'pligida adabiy tilga xos shakl qo'llanadi: boramiz ~ **bārāmiz**, keldik ~ **келдък ~ keldik**, bordъk ~ **бәрдък ~ bārdik**;

- harakat va paytning chegarasinu ifodalashda **-чәвур ~ čāvur (-гәчә ~ gəčə** affiksi o'rñida) qo'llanadi: bahorgacha ~ **бәхәргәчәвур ~ bahārgəčāvur**, shahargacha ~ **шәхәргәчәвур ~ šahārgəčāvur**;

- tartib son **-ндәжъ ~ nzi** affiksi bilan shakllanadi: birinchi ~ **бәрһндәжъ ~ birinzi**, beshinchi ~ **беһһндәжъ ~ bešinzi**;

Samarqand-Buxoro guruh shevalari. Bu guruhga Samarqand, Buxoro, Qarshi, Koson, Chust, Xo'jand kabi shevalar kiradi.

Fonetik xususiyatlari:

- ə/ā unlisi boshqa shahar shevalaridan farqli ravishda **o/o** unlisiga yaqin, ya'ni qisman lablangan: oldim ~ **ə(o)ллъм ~ ā(o)llъм**, bozor ~ **бэ(o)зэ(o)р**

~ **bā(o)zā(o)r**;

- so'zning ikkinchi bo'g'inida adabiy tildagi **i** unlisi "**u**" ga o'tadi: xotin ~ **хәтун ~ xātun**, dori ~ **дәру ~ doru**;

- **й/j, x/h** undoshlaridan oldin adabiy tildagi **u** unlisi **o/o** ga o'tadi: uyqu ~ **оўқу ~ ojqu**, suhbat ~ **соҳбәт ~ sohbät**, guruh ~ **гуроҳ ~ guroh**;

- **c/s, r/g, f/γ** undoshlaridan oldin **o/o** unlisi "**y/u**"ga o'tadi: o'gay ~ **угәй ~ ugäj**, o'sma ~ **усмә ~ usmä**, bog'ma ~ **бузмә ~ buzmä**;

- ba'zi so'zlarda **i** unlisi "**e**"ga o'tadi: mix ~ **мех ~ mex**, tig' ~ **тег ~ teγ**, umid ~ **умед ~ umed**;

- **x, h** undoshlari farqlanadi: xon ~ **хән ~ xān**, hol ~ **ҳәл ~ hāl**;

- **л/l** undoshi bilan tugagan so'zlarga **д/d** undoshli affiks qo'shilganda, progressiv assimilatsiya yuz beradi: oldim ~ **әллъм ~ āllim**, keldim ~ **келлъм ~ kellim**, aldap ~ **әллән ~ āllār**;

Morfologik xususiyatlari:

- joʻnalish kelishigi affiksi oʻrin-payt kelishigi maʼnosini ham ifodalaydi: *У кәттә акәсийә, хуртәйә қәптәх әб бәргән чәхгә* (chogʻda) *йолгә* (yolda) *йәғмур йәққән* ~ *U kattä akäsijä xurmäjä qätix äb bärgän äxgä*(chogʻda) *jolgä*(yolda) *jäymur jäqqän* (Qarshi);

- hozirgi zamon davom feʼli -ән ~ әр affiksi bilan ifoda qilinadi: kelyarman ~ *келәптән* ~ *keläppän*, sorayapsan ~ *сөрәпсән* ~ *söräpsän*, koryapti ~ *көрәпти* ~ *köräpti*;

- uzoq oʻtgan zamon feʼlida tuslovchi affikslar qatnashmasligi mumkin: *мән келгән / сән келгән / у келгән // бьз келгән / сьз келгән / уләр келгән* ~ *män kelgän / sän kelgän / u kelgän // biz kelgän / siz kelgän / ulär kelgän*;

- oʻtgan zamon hikoya feʼlida - әр/är (bolishsigi -мәс/mäs) sifatdosh affiksi tarkibidagi p/r, boʻlishsizidagi c/s undoshlari й/j undoshiga oʻzgaradi: kelar edim ~ *келәйьдәм* ~ *keläjidim*, kelmas edim ~ *келмәйьдәм* ~ *kelmäjidim*, kelar ekan ~ *келәйькән* ~ *keläjikän*, kelmas ekan ~ *келмәйькән* ~ *kelmäjikän*, kelmas emish ~ *келмәйьмьш* ~ *kelmäjimiš*.

Lahja leksikasidan namunalalar. Bu lahjaning leksikasi butun lahja uchun umumiy boʻla olmaydi, balki Toshkent, Fagʻona vohasi, Buxoro guruh shevalari va shimoliy oʻzbek shevalari leksikasida muayyan farqlar mavjud.

Toshkent, Fargʻona shevalarida quyidagi kabi soʻzlar qoʻllanadi: argʻamchi ~ *әргәмчә* ~ *ärgämçi*, agat ~ *әгәт* ~ *ägät*, masxara ~ *әдмсувә* ~ *äzivä*, oynak ~ *әйнәк* ~ *ajnak*, yaroqsiz ~ *әкчә* ~ *äkçä* (Toshkent), shakarob ~ *әччу: чуччу* ~ *äççu: çičçu*; sirgʻa ~ *зърәй* ~ *ziräj*, ammo ~ *ь:ллә* ~ *illä*; goh-gohda ~ *йәгә:дә* ~ *jägädä* (Andijon), uchrashish ~ *кезъкъш* ~ *kezikiš* (Oʻsh), dargʻazablik ~ *купър* ~ *kupir* (Toshkent), oʻjar ~ *кыйьк* ~ *qijiq* (Andijon), sopol idish ~ *қоқәчә* ~ *qoqäçä* (Andijon), janjalkash ~ *лолъ* ~ *loli* (Fargʻona), soʻta ~ *мәрдәк* ~ *märdäk* (Fargʻona), qoʻlqop ~ *мьйәләк* ~ *mijäläk* (Oʻsh), holat ~ *әлпәз* ~ *älpäz* (Toshkent) va boshqalar.

Buxoro guruh shevalarida quyidagi kabi soʻzlar qoʻllanadi: belanchak ~ *әлвәндж* ~ *älvänž*, kekirdak ~ *әрук* ~ *ärük*, bexostan ~ *бәнәхәс* ~ *bänäxäs*, agar ~ *бәлле* ~ *bälle*, salomlashmoq ~ *вәхордъ* ~ *växordi*, beshik

~ *гәвәрә* ~ *gävärä*, sovg'a ~ *зәллә* ~ *zällä*, nimcha ~ *ъчък* ~ *ičik*, ko'gra ~ *кәмнәл* ~ *kämpäl*, yenglik ~ *эстинчә* ~ *ästinčä* va boshqalar.

Shimoliy o'zbek shevalarida quyidagi kabi so'zlar qo'llanadi: katta ~ *дәв* ~ *däv*, ko'rsatkich barmoq ~ *барамалтақ* ~ *baramaltaq*, opa ~ *айтомь* ~ *ajtoti*, og'ir xarakterli ~ *арқалық* ~ *arqaliq*, namroq ~ *ьғал* ~ *iyal*, boyagi ~ *йаңағы* ~ *jaŋayi*, ho'l ~ *йаш* ~ *jaš*, ochko'z ~ *йерък* ~ *jerik*, nuqul ~ *оңкәй* ~ *oŋkaj*, vazmin ~ *салақа* ~ *salaqa*, barmoq ~ *шавшақ* ~ *šavšaq* va boshqalar.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lahjaning eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Lahjaning asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Lahjaga xos yana qanday so'zlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

Chigil, xalaj, yag'mo, uyg'ur, qarluq [chigil, khalag, jagma, ujugur, karluk] – qadimgi turkiy qabilalar.

Mavzu: Qipchoq lahjasi

Reja

1. Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjaning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjaning morfologik xususiyatlari.
4. Lahjaning leksik xususiyatlari

Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi. Qipchoq qabilalari ham uzoq o'tmishda Oltoy o'lkasida yashaganlar. VII-VIII asrlarda Turk xoqonligi tarkibida bo'lgan. XIII asr o'rtalarida ular **kimak/imak** (yimak)lar davlati tarkibida qoladilar. XI asrlarda bu davlat parchalanib ketgach, qipchoqlar siyosiy jihatdan faollashadilar.

VII-VIII asrlarda qipchoqlar Irtish daryosi bo'yida yashaganlar, IX-XI asrlarda esa Volga bo'ylariga siljib borgan. Qipchoqlarning avlodlari hozirgi Mongoliya, Oltoy, O'rta Osiyo, Volga bo'yi territoriyalarida istiqomat qiladilar.

Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida yashaydilar.

Fonetik xususiyatlari. Qipchoq lahjasi shevalarida singarmonizm qonuni to'liq amal qiladi. Hatto fe'llardagi yetakchi va to'liqsiz fe'ldan iborat fe'l shakli ham singarmonizmga bo'ysinadi: bor ekan ~ *барақан~baraqan*, boribmi ekan ~ *барьннақан ~ barıppaqan*, ko'p ekan ~ *күвәкән ~ күväkän* va boshqalar. Shuningdek, quyidagi fonetik hodisalar qayd qilinadi:

- kontrast juft unlilar: *γ/y ~ ü/u, ø/o ~ ö/o, u/ы ~ i:/i, ь-ь ~ i/i, ə/a(ə)~ä/ā* mavjud.

- palatal singarmonizm to'liq, labial singarmonizm esa esa qisman saqlanadi;

- diftonglashish kuchli: **e, *o, *o ~ 'e, 'o, 'ö;*

- so'z boshida *й ~ j* undoshi *дж ~ ž* undoshiga o'tadi: yo'l ~ *джол ~ žol*, yamon – *джаман ~ žaman*;

- *г/ғ ~ g/γ* undoshlari *й ~ j*ga o'tadi: yig'in ~ *джыйън ~ žjın*, tegdi ~ *тъйдъ ~ tijdъ*, sigir ~ *сьйыр ~ sjiir*;

- unlilar o'rtasida *п ~ p, к ~ k, қ ~ q* undoshlari jaranglashadi: *гәп ~ gәbъ ~ gәbi*, ekin ~ *егън ~ egin*, chiqin – *чыгън ~ čiyin*;

- *х* undoshi *қ* undoshiga o'tadi: xotin ~ *қатън ~ qatin*, tuxum ~ *туқум ~ tuqum*, xayol ~ *қыйал ~ qijal*, xat – *қат ~ qat*; aksincha *қ* undoshi *х* undoshiga ham o'tadi: vaqt – *вахт ~ vaxt*, oq ~ *ох ~ ox*.

- so'z oxirida *к, қ* undoshlari tushib qoladi: sariq ~ *саръ ~ sarъ*, kichik – *къчъ ~ kiči*;

- unli bilan boshlanadigan so'zlar boshida *h* undoshi ortadi: ayvon ~ *хайван ~ hajvan*, aqlъ ~ *хақлъ ~ haqli*;

- so'z o'rtasida va oxirida *ғ ~ γ, қ ~ q, к ~ k* undoshlari vga o'tadi: og'iz ~ *авуз ~ avuz*, bog' ~ *бав ~ bav*, tog' ~ *тав ~ tav*, bo'yoq ~ *бойав ~ bojav*, ellik ~ *елүв ~ eliv*.

Morfologik xususiyatlari:

- qaratqich va tushum kelishiklari affiksida *n* undoshi sonor va jarangli undosh bilan tugagan so'zlarda *d*, jarangsiz undosh bilan tugagan co'zlarda *t* tovushlari bilan almashadi: uyning ~ *уйдун ~ ujdun*, otning ~ *аттың ~ attin*, ishni ~ *иштъ ~ isti*, gulni ~ *гүлдъ ~ güldi*;

- joʻnalish kelishigining belgisiz qoʻllanishi xarakterli: armiyaga ketgan ~ *армѣѣ кеткѣн* ~ *armiyā ketkān*, oʻqishga bordi ~ *окув бордѣ* ~ *oquv bordi*;

- kishilik olmoshlari joʻnalish kelishigi shakli *маган* ~ *mayan, sazan* ~ *sayan, ugan* ~ *uyan* shaklida qoʻllanadi;

- soʻzga koʻplik qoʻshimchasi qoʻshilganda, regressiv assimilatsiya yuz beradi: jigitar ~ *джъгъллѣр* ~ *žigillar*, atlar ~ *аллар* ~ *allar*;

- harakat nomi *-в/ув/ув* ~ *v/uv/üv* affiksi bilan ifoda qilinadi: boryv ~ *барув* ~ *baryv*, keluv ~ *келув* ~ *kelüv*, qolyv ~ *қалув* ~ *qalyv*;

- hozirgi zamon davom feʼli *-джатьр* ~ *žatır* affiksi (uning old qator varianti yoʻq) bilan hosil qilinadi: boryapti ~ *барьнджатьр* ~ *barıpržatır*, ketyapti ~ *кетънджатьр* ~ *ketıpržatır*;

- kelasi zamon sifatdoshi *-тъган* ~ *tıyan* affiksi (uning ham old qator varianti yoʻq) bilan hosil qilinadi: keladigan ~ *келѣтъган* ~ *kelätıyan*, boradigan ~ *барѣтъган* ~ *baratıyan*;

- hozirgi-kelasi zamon feʼlining III shaxsida *-дѣ* ~ *di* affiksi qatnashmaydi: keladi ~ *келѣ* ~ *kelä*, boradi ~ *бара* ~ *bara*;

- *билан* koʻmakchisi *-мѣн/ман* ~ *mān/man* tarzida sintetiklashadi: ishi bilan ~ *ѣшѣмѣн* ~ *išimān*, oyogʻi bilan ~ *айагѣман* ~ *ajayıman*.

Lahja leksikadan namunalari: jarchi ~ *айтѣмчѣ* ~ *ajtimčı*, mayda ~ *ачарѣ* ~ *ačarva*, xayriyat ~ *бавдѣжѣт* ~ *bavžıt*, bosh barmoq ~ *бармалтақ* ~ *barmaltaq*, titroq ~ *варадѣ* ~ *varaža*, iliq ~ *джѣльѣм* ~ *žilim*, issiqroq, sovimagan ~ *ѣльѣмѣк* ~ *ilimiq*, farosat ~ *ѣндѣм* ~ *indim*, moyillik, xohish ~ *ѣдѣжѣм* ~ *ıyžim*, oʻpich ~ *мучѣ* ~ *mučı*, choʻqqi ~ *сала* ~ *sala*, taxchil ~ *сандѣжан* ~ *sanžar*, janjalkash ~ *търдѣжѣк* ~ *tıržiq*, yolgʻon ~ *ошѣк* ~ *öšäk*, soʻqmoq ~ *қасага* ~ *qasaya*, epchil ~ *гадаң* ~ *yadañ*, kuy ~ *эдѣвѣр* ~ *üdävür*.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lahjaning eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Lahjaning asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Lahjaga xos yana qanday soʻzlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

Qirchoq, kimak / imak (yimak) [Kipchak, kimak] – qadimgi turkiy qabilalar.

Mavzu: O'g'uz lahjasi

Reja

1. Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjaning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjaning morfologik xususiyatlari
4. Lahjaning leksik xususiyatlari

Qadimda o'g'uzlar ile daryosi bo'ylarida shakllanib, IX-X asrlarda Sirdaryoning o'rta va quyi oqimi va Orol bo'yi tumanlarida istiqomat qilganlar. Keyinchalik g'arbga qarab siljiganlar.

Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako'l tumanlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog'istonning Qarnoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent aholi punktlarida istiqomat qiladilar.

O'g'uz lahjasi, asosan, Xorazm viloyatida keng tarqalgan, lekin bu viloyat faqat shu lahjadan iborat degan so'z emas. Professor F.Abdullayevning ko'rsatishicha, bu viloyatda qipchoq lahjasiga oid shevalar ham bor.

Fonetik xususiyatlari:

- bu lahja shevalarida *a/a, y/u, y/ü, u/i, v/i, v/i', v/i, o/o, o/ö, ə/ü, e/e* unlilari qo'llanadi;

- o'zbek tili qipchoq shevalaridagi kabi kontrast juft unlilar mavjud;

- qisqa va cho'ziq unlilar farqlanadi, ya'ni turkman tilidagi kabi qadimgi turkiy cho'ziq unlilar (birlamchi cho'ziq unlilar) mavjud: *am ~ at* (hayvon) – *a:d ~ a:d* (ism), *om ~ ot* (o'simlik) – *om ~ o:t* (olov);

- dastlabki bo'g'inda *e* unlisi *ə/ä* unlisiga o'tadi: *kel ~ gäl ~ gäl, dedi ~ dädö ~ dädü, berdi ~ bäröb ~ bärü;*

- *dəü ~ däj* qo'shimchasidagi *ə/ä* unlisi *v/i* unlisiga o'tadi: *shunday ~ шундүй ~ şundij, bunday ~ бундүй ~ bundij;*

- so'z boshida *t* undoshi jaranglashadi: *til ~ döl ~ dil, tun ~ dү:n ~ dü:n, tep ~ də:p ~ də:r, tush ~ dү:m ~ dü:š;*

- so'z boshida *k* tovushi jaranglashadi: *ketti ~ kättö ~ gättö, kel ~ gäl ~ gäl, kun ~ кү:n ~ gü:n, ko'z ~ kö:z ~ gö:z;*

- κ/q va f/γ undoshlari κ/k va r/g undoshlariga moyil talaffuz etiladi: qani ~ κ(κ)ань ~ q(k)ani, qanday ~ κ(κ)андай ~ q(k)andaj, G‘arib – l'(z)ары:п ~ γ(g)ari:p, tog‘lar ~ да:z(z)ла: ~ da:γ(g)la.;

- “bol” fe‘lining boshidagi b undoshi tushib, ол ~ ol tarzida talaffuz etiladi.

- κ/k, κ/q undoshlari bilan tugagan so‘zlarga qo‘shimcha qo‘shilganda, bu tovushlar jaranglashmaydi: tilagi ~ тълэкъ ~ tilaki, sochig‘i ~ сачакъ ~ saçaqı;

- ayrim shevalarda ko‘hna ε unlisi talaffuzda bor: kel ~ гел ~ gel, ber ~ бер ~ ber, er ~ ε:p ~ e:r.

Morfologik xususiyatlari:

- qaratqich kelishigi affiksining -ъң ың ~ iñ/iñ varianti ham qo‘llanadi: otning boshi ~ атың баишь ~ atıñ baši, bizning shahrimiz ~ бьзъң қаламыс ~ biziñ qalamıs. Urganch, Xeva shevalarida qaratqich va tushum kelishiklari -нъ/нь ~ ni/ni affiksi bilan ifoda qilinadi;

- jo‘nalish kelishigi affiksi -а/э ~ a/ä variantida ham qo‘llanadi: otimga ~ атыма ~ a:tıma, ishga ~ и:шэ ~ i:šä;

- sifatning intensiv shakli дьм ~ dım ravishi bilan shakllanadi: дьм йахишь ~ dım jaxšı, дьм и:ссь ~ dım i:ssı, дьм йатап ~ dım jatan;

- men, sen, u olmoshlari yolg‘iz holda мән, сән, у ~ mән, sән, u tarzida, jo‘nalish kelishigida маңа, саңа, уңа ~ taңa, saңa, uңa variantlariga ega boladi. III shaxs kishilik olmoshi birligida *у/*у ~ ^hu/^uu ko‘pligida *улар/*улар ~ ^hular/^uular tarzida diftonglashadi;

- ko‘plik affiksi -лэ/ла ~ lü/la variantida ham qo‘llanadi: gullar ~ гүллэ ~ güllä olinglar ~ алыңла ~ alıñla;

- tartib son -ндэжъ ~ nzi variantida qo‘llanadi; birinchi ~ бьрьндэжъ ~ birinzi, beshinchi ~ бешьндэжъ ~ bešinzi;

- harakat nomi -мақ/мэк ~ maq/mäk affiksi bilan hosil qilinadi: ko‘rmoq ~ гөрмэк ~ görmäk, ishonmoq ~ и:нанмақ ~ i:nanmaq;

- hozirgi zamon davom fe‘li -йатьр ~ jatır affiksi (u ham bir variantli) bilan shakllanadi: kelyahti ~ гэйатьр ~ gäjatır, boryaptı ~ барйатьр ~ barjatyır;

- kelasi zamon fe'lining *-джэк/джақ* ~ *đžäk/đžaq* affiksli shakli qo'llanadi: keladigan ~ *гэлджэк* ~ *gälžäk*, boradigan ~ *барджак* ~ *baržaq*;

- buyruq-istak fe'lining ko'plikdagi I shaxs shakli *-ль/ль* ~ *li/li* affiksi bilan shakllanadi: kelaylik ~ *гэлаль* ~ *gälali*, boraylik ~ *бараль* ~ *barali*;

- buyruq-istak fe'lining II shaxs birligida o'g'uz lahjasining o'ziga xos shakli qo'llanadi: bersangchi ~ *бэрсэңэ* ~ *bärsäñä*, borsangchi ~ *барсаңа* ~ *barsañä*;

- kelasi zamon fe'lida *-а/ә* ~ *a/ä* affiksli ravishdoshi asosida *-сь/сь* ~ *si/sī* affiksi bilan hosil qilingan shakli qo'llanadi: *аласьм* / *аласьң* / *алась* ~ *alasim* / *alasiñ* / *alasi*; *аласьмьз(с)* / *аласьңьз(с)* / *алась* ~ *alasimiz(s)* / *alasiñiz(s)* / *alasi*; *и:чэсьм* / *и:чэсьң* / *и:чэсь* ~ *ičäsım* / *i:čäsıñ* / *i:čäsi*; *и:чэсьмьз(с)* / *и:чэсьңьз(с)* / *и:чэсь* ~ *ičäsımiz(s)* / *i:čäsıñiz(s)* / *i:čäsi*. Bu so'z *гэлдө* ~ *gälđi* so'zi bilan birga qo'llanadi.

Lahja leksikasidan namunalari: go'zal ~ *айпара* ~ *ajpara*, ha ~ *ава* / *хавва* ~ *ava* / *havva*, poraxo'r ~ *а:льмсақ* ~ *a:limsaq*, kichik sandiq ~ *а:рџжа* ~ *a:ržä*, arava shotisi ~ *а:рьш* ~ *a:rš*, katak ~ *а:танақ* ~ *a:tanaq*, avarak (burunga taqiladigan bezak) ~ *ә:вэрәк* ~ *ä:väräk*, poygak ~ *ә:дән* ~ *ä:dän*, ayb, gunoh ~ *ә:ләшмә* ~ *ä:läšmä*, yirik, katta ~ *бабаң* ~ *babañ*, chorraha ~ *бәндәрйә* ~ *bändirjä*, maza qilmoq ~ *хәзәтмәк* ~ *häzätmäk*, danak ~ *би:дәжәнә* ~ *bi:žänä*, sabzavot ~ *зълал* ~ *zilal*, chiziq, yol ~ *зы:з* ~ *zi:z*, shamol ~ *йе:лпс* ~ *je:lpis*, bedarak ~ *қуйһ* ~ *qujñ*, qishloq ~ *о:ва* ~ *o:va*, o'tin ~ *о:мча* ~ *o:mčä*, tutandiriq ~ *пә:ззә* ~ *pä:zzä*, taqsi (qaddi-qomati kelishgan) ~ *тақсь* ~ *taqsi*, serjahl ~ *тосалаң* ~ *tosalañ*, boshliq ~ *хор:п* ~ *ho:p*, yosh yigit ~ *дјо:дјьк* ~ *žö:žiq*.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lahjaning eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Lahjaning asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Lahjaga xos yana qanday so'zlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

O'g'uzlar [oguz] - qadimgi turkiy qabilalar.

Маъъы: Areal lingvistika (lingvistik geografiya)

Peжа:

1. Areal lingvistika to'g'risida umumiy ma'lumot.
2. Areal lingvistika metodlari.
3. Areal lingvistika manbalari.

1. **Areal lingvistika (lingvistik geografiya) tushunchasi va uning mohiyati.** Bu terminlarning birinchisi lotincha *area* – maydon, kenglik, hudud hamda *lingvistika* – tilshunoslik, ikkinchisi esa *lingvistika* va *geografiya* tarkibiy qismlaridan iborat.

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) sheva xususiyatlarining turli hududlarda tarqalishini maxsus belgilar va raqamlar vositasida karta(xarita)da, aks ettirish bilan shug'ullanadigan dialektologiyaning bir bo'limidir, boshqacha aytganda, shevalarga yoki qarindosh tillarga xos bo'lgan xususiyatlarning tarqalish chegaralarini xaritada ifodalashdir.

Lingvistik geografiya shevalarni o'rganishning bir metodi hamdir. Fanda lingvistik geografiya va dialektologiya munosabatlariga ham e'tibor qaratiladi. Bu ikki hodisaning obekti bir bo'lsa-da, ularning farqlari ham bor. Dialektologiya shevalarni monografiya, maqola va lug'atlar yaratish orqali o'rgansa va xulosalar chiqarsa, lingvistik geografiya ularni tizimga tushirib, kartalashtirish bilan shug'ullanadi. Shuning uchun ham lingvistik geografiyani dialektologiyaning tadqiqot texnikasi deb ham yuritishadi.

Lingvistik geografiya quyidagi tushunchalarga asoslaniladi:

Izoglossa. Bu so'z lotincha bo'lib, *izo* – teng, *glossa* – til degan ma'nolarni bildiradi va bir dialekt, lahja doirasidagi yoki bir til, qarindosh tillardagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar mosligi darajasiga ko'ra tarqalishini ko'rsatadigan shartli belgidir. Izoglossalar vazifasini fonemalar, ularning variatsiyalari, morfemalar, ularning variantlari, grammatik shakllar, leksemalar bajarishi mumkin. Shu tufayli uning *izofonema*, *izomorfema*, *izoleksema* tiplari belgilanadi. Masalan, turli sheva va tillarda tez-tez takrorlanuvchi cho'ziq "o:" unlisi izofonema sifatida, -ə/a ko'plik affiksi varianti izomorfema sifatida, vazmin ~ салақа ~ salaqa, kasallik ~ браң ~ iraң kabi so'zlar izoleksema sifatida qatnashishi mumkin. Shuningdek, adabiyotlarda izoglossalarning

izofon (fonetik izoglossa), *izomorf* (morfologik izoglossa), *izoleks* (leksik izoglossa), *izosema* (semantik izoglossa) haqida ham ma'lumotlar beriladi.

Izoglossalar qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tillarga munosabati jihatidan ikki guruhga ajratiladi:

1. O'zaro aloqadagi izoglossalar. Bunday izoglossalar genetik umumiylikka ega bo'lgan tillarga aloqador bo'ladi.

2. Konvergent izoglossalar. Bunday izoglossalar turli sistemadagi tillarning uzoq muddatli hududiy aloqalari (kontakti) natijasi samarasi sifatida yuzaga keladi va har ikki til uchun umumiy bo'ladi. Bunda qarindosh bo'lmagan tillar o'z mustaqilligini saqlaydi.

Areal. Izoglossalarning tarqalish hududini bildiradi. Yuqoridagi izoglossa turlarining bir necha hududlarda tarqalishini ko'rsatadi. Masalan, birlamchi cho'ziq unililar Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston va boshqa hududlarda tarqalishi maxsus belgilarda kartada aks ettiriladi.

Areal termini biologiya, geografiya, kimyo, antropologiya fanlarida ham qo'llanadi. Biologiyada hayvonlar va o'simliklarning, geografiyada tabiat hodisalarining, kimyoda tabiiy boyliklarning, antropologiyada xalqlar va irqning tarqalish hududlari kartalashtiriladi.

Til landshafti. Muayyan hududda til va bir necha shevalardagi izoglossalar va ularning joylashishi xususiyatidir. Ular turli ranglar vositasida ko'rsatiladi.

Innovatsiya. U izoglossalarning tarqalish markazini bildiradi. Masalan, labial singarmonizm qadimgi turkiy tilga xos bo'lsa ham, qirg'iz tilida mustahkamlanib qoldi va bu til orqali boshqa til va shevalarga tarqaldi. Demak, labial singarmonizmning innovatsion markazi vazifasini keyingi davrlar uchun qirg'iz tili bajaradi.

Lingvistik karta. Bunday kartalarning xususiy va umumiy turlari amalda bor. Aksariyat hollarda lingvistik kartalar kontur kartalargda amalga oshiriladi. Bir izoglossaning tarqalishi ko'rsatilgan karta xususiy lingvistik kartadir. Bir guruh izoglossalar aks ettirilgan karta esa umumiy lingvistik karta hisoblanadi. Lingvistik kartada sheva yoki til hodisalarini – izoglossalarni shartli belgilar vositasida ham, bebosita o'zini ham yozish mumkin.

Sheva yoki til hodisalarini kompleks joylashtirgan va ranglar vositasida jilo berilgan kartaning turi **lingvistik atlas** deyiladi. Lingvistik atlas umumlashtirish xarakteriga ega bolib, u sheva yoki biror tiining tarqalish chegarasini ko'rsatgan rangli kartalar yig'indisidir. Dunyo amaliyotida lingvistik atlasning klassik namunalari bop. Bular quyidagilar:

Venker G. Shimoliy va markaziy Germanyaning dualektokogik atlas. 1881 (6 karta).

Vrede F. Nemis lingvistik atlas. 1926-1932 (6 jild).

Jilyeron J., Edmon E. Fransiya lingvistik atlas. 1896-1908.

Yaberga K., Yuda I. Italiya va Janubiy Shvetsariya dialektlari atlas. 1928 va h.k.

Bular ichida J. Jilyeron, E. Edmonlarning lingvistik atlas boshqa shu xildagi atlaslarning tuzilishiga metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Lingvistik atlas faqat dialektologik maqsadda emas, balki dunyo tillarinih tarqalishini ko'rsatish maqsadida ham yaratiladi.

2. **Areal lingvistika (lingvistik geografiya) metodlari.** Areal lingvistika (lingvistik geografiya) shunday sohaki, u har bir sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, o'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni keng tanishtirish imkonini beradi. Lingvistik geografiyada, avvalo, o'rganilayotgan sheva kartasi uchun asos sifatida aholi geografiyasini aks ettirishga mo'ljallangan kontur karta olinadi va aholi punktlari raqamlari belgilab chiqiladi. Sheva faktlari uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Izoglossalarning tarqalishini ko'rsatuvchi chiziqnlarni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo'yash texnikasi belgilab olinadi.

O'zbek tili lahjalarining tarqalishi

1. Қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси
2. Үғуз лаҳжаси
3. Қипчоқ лаҳжаси

Areal lingvistikaning asosini lingvistik tadqiqotlarda foydalaniladigan til hodisalari tashkil etadi. Shuning uchun *areal lingvistikaning metodlarini* farqlash muhim ahamiyat kasb etadi³.

Ular quyidagilar:

1. Muayyan til(shevalar) areali doirasida til (sheva) faktlarini *qayd qilish*. Bu jihatdan dialektologiya va lingvistik geografiya metodlari mos keladi. Sheva faktlarining haqqoniyligi areal lingvistikaning mukammalligini ta'minlaydi.

2. Areal lingvistika uchun tanlanadigan sheva materiallarini *sharhlash*. Dialektologik atlas tuzishda sheva faktlarining sharhi muhim o'rin tutadi. Ular quyidagi aniq lingvistik vazifalarni bajaradi:

³Taniqli olim V.M. Jirmunskiy dialektologik atlas yaratish metodikasi deganda yning ikki tamoyilini tushunadi: muayyan hududdagi sheva xususiyatlarini yalpi o'rganish va har bir kartalashtiriladigan izoglossalar chegarasini belgilash. Qarang: *Жирмунский В.М. Немецкая диалектология*. – Москва: Издательство АН. – С.134.

a) o'rganilayotgan til yoki shevalarining aloqada bo'lgan (qo'shni) til va shevalar bilan *interferensiyasi* natijalarini talqin qilish. Avvalgi sahifalarda ta'kidlanganidek, o'zbek tili qozoq, qirg'iz, qoraqolpoq, turkman va tojik tili hamda shevalari bilan kesishgan. Shevalar kesishgan joyda har ikkala til shevalariga o'xshamagan shevalar paydo bo'ladi. So'zsiz, bu shevalardagi o'zbek tiliga xos bo'lgan xususiyatni ajratib olish muammosi paydo bo'ladi. Bu muammo sharhlash, talqin qilish orqali hal qilinadi. Masalan, turkman tili bilan aralash va qo'shni yashaydigan o'zbeklar shevasida egalik affiksi va o'rin-payt, chiqish kelishigi o'rtasida "n" undoshining orttirilishi izohlar yordamida oydinlashtiriladi: qo'lida ~ эльнда ~ *älindä*, qolidan ~ эльниэн ~ *älinnän* va b. Qirg'iz tilida bunday pozitsiyada interkalyar n undoshining yo'qolib borishi ham o'zbek tili shevalari bilan interferensiyaning natijasidir.

b) *ijtimoiy omillarni hisobga olish*. Interferentsiya natijalariga baho berishda turli xildagi ijtimoiy omillarni hisobga olish katta ahamiyatga egadir. Bunda ikki sheva yoki tilning interferentsiya sharoitida qo'shilib ketishi chog'idagi til qarshiligi bo'lishi hisobga olinadi. Bunga Qashqadaryodagi "й/j"lovchi shevalar "дж/ž"lovchi shevalarga qorishuvi natijasida "й/j"lovchi shevalar aholisining ko'pligi tufayli "й/j"lashishning ustun kelishi misol bo'la oladi.

d) *muayyan hududda turg'unlashmagan til hodisalarini sharhlash*. Ikki sheva yoki dialektga xos xususiyatlarning shu sheva va dialektlarda qo'llanishi hamda ulardan birining g'olib kelmasligi interferentsiyaning tugallanmaganligini, ya'ni bir sheva ikkinchi shevaga singib ketmaganligini bildiradi. Bunga o'zbek tilidagi "o/ā" va "a"lashish, "й/j" va "дж/ž" hodisasining parallel qo'llanishi misol bo'la oladi.

e) *konvergensiya hodisalarini farqlash*. Ma'lumki, o'zbek tili taraqqiyotida shahar shevalarida o/ö – o/o, y/ü – y/u, u/i: – u/i: unilari konvergensiya uchragan. Ular ham kartada izohlar bilan beriladi va hk.

3. *Innovatsion markazni aniqlash*. Bu tamoyil, albatta, til tarixi bilan bog'langan. U yoki bu izoglossaning paydo bo'lish nuqtasini aniqlashda til tarixi faktlariga tayaniladi. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda "й/j/-дж/ž" paralleli bo'lmagan. Hozirgi qipchoq shevalarida va ba'zi turkiy tillarda so'z boshida "дж/ž"ning paydo bo'lishi ikkilamchi hodisadir. O'zbek

shevalarida “дж/ž”lashishning “й/ј”lashish (qipchoq lahjasi shevalarida *джахшъ ~ жaxši* oʻrnida *йахшъ ~ jaxši*) varianti paydo boʻlmoqda hamda u tobora kengroq tarqalmoqda. Koʻrinadiki, “й/ј”ning innovatsion nuqtasi qadimgi turkiy til boʻlgan. Hozirgi singarmonizmni yoʻqotgan shevalar ham qadimda singarmonizmli boʻlgan. Bunda ham innovatsiya nuqtasi sifatida qadimgi turkiy til qatnashadi.

4. **Til substratlari taʼsirini aniqlash.** Substrat hokim til yoki shevaning qoldiqlari boʻlib, muayyan hududda hokim til elementlari qolgan boʻladi. Masalan, hozirgi Xorazm shevalarida “Avesto” tilining substratlarini uchratish mumkin, jumladan, Xorazm (Hvairizm), Asfandiyor (Spandudota), Bahrom (Varxram). Oʻzbek va tojik shevalari interferensiyasi sharoitida tojik shevalariga xos xususiyatlar shu shevalarda saqlanib qoladi. Bu substratlar ham izohlar bilan kartalarda aks ettiriladi.

Oʻzbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi. Oʻzbekistonda dialektologik atlas yaratish ishi endigina rivojlanmoqda. Bu sohada Sh. Shoabdurahmonov, A. Joʻrayev, Q. Muhammadjonov, A. Shermatov, Y. Ibrohimov, N. Murodovlarning tadqiqotlari mavjud. Sh. Shoabdurahmonov Oʻzbekistonda birinchi boʻlib shevalar atlasini yaratishning nazariy qoidalarini ishlab chiqdi. A. Joʻrayev areal lingvistikaning nazariy va amaliy asoslarini tadqiq qildi. Q. Muhammadjonov shimoliy oʻzbek shevalarini, A. Shermatov Quyi Qashqadaryo shevalarini, Y. Ibrohimov va Z. Ibrohimovlar Orol boʻyi oʻzbek shevalarini, N. Murodova Navoiy viloyati shevalarini kartalashtirgan.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lingvistik geografiya nima?
2. Oʻzbek shevalari atlasida deganda nimani tushunasiz?
3. Oʻzbek shevalari kimlar tomonidan kartalashtirilgan?

Tayanch tushunchalar:

Areal lingvistika (lingvistik geografiya).

Atlas [Atlas] – sheva, dialekt, lahjalarni turli ranglar va shartli belgilarda yaxlit idrok etish uchun xizmat qiladigan oʻquv quroli.

Izoglossa [izogloss] – til, sheva faktlarining teng kelish holatlari.

Lingvistik geografiya [linguistic geography, dialect geography] – o‘zbek shevalarini o‘rganishning bir metodi, shevalardagi til faktlarini maxsus o‘rganadigan soha.

Lingvistik karta [linguistic map] – izoglossalar joylashtirilgan karta.

Til landshafti [linguistic landscape] – izoglossalarning joylashish xususiyatlari.

Innovatsiya [innovation] – izoglossalarning tarqalish markazi.

Mavzu: O‘zbek adabiy tili va dialektlar.

Reja:

1. Adabiy tilning ta’rifi.
2. Adabiy tilning og‘zaki va yozma shakllari.
3. Adabiy til va tayanch dialekt.
4. Badiiy adabiyot va dialektizm.

Matn

1. Ma’lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo‘lib, u me’yorlashgan yoki me’yorlashtirilgan til hisoblanadi. Unga yana quyidagi ta’rifni berish mumkin:

Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik-fonematik va grammatik jihatdan muayyan qolipga tushgan, yagona orfografik va orfoepik normalarga amal qiladigan, so‘z ustalari tomonidan sayqal berilgan milliy tilning yuqori bosqichidir.

O‘zbek adabiy tili ham shu qoidaga amal qiladi.

Adabiy til biror dialektga teng kelmaydi, u bir til doirasida barchga birday xizmat qiladi, biror dialekt ham adabiy tilga tenglashtirilmaydi.

Adabiy til va dialektlar turli funksiyalariga ko‘ra farqlanadi:

1. Adabiy til davlat, siyosat, fan, san’at tili hisoblanadi, ayni zamonda bu tilda savodxon shaxslar ish ko‘radi. Dialekt esa muayyan hududda qo‘llanadi va shu hududning o‘zidagi aholigagina xizmat qiladi.

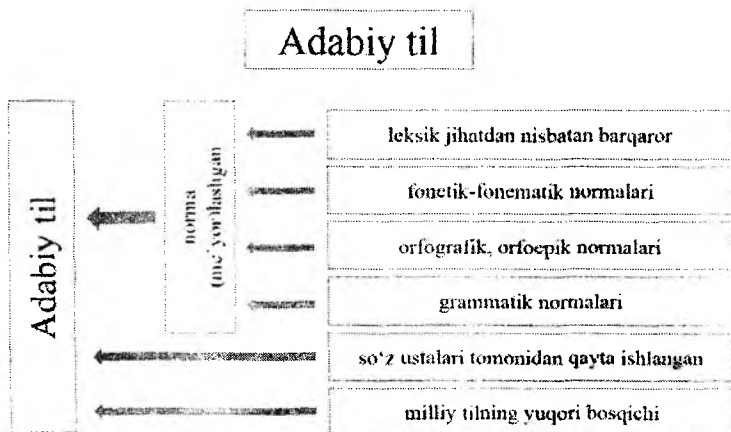
2. Adabiy til yozma va og‘zaki shakllarga ega bo‘ladi, dialekt esa faqat og‘zaki ko‘rinishga ega.

3. Adabiy til qat'iy amal qilinadigan me'yorlardan iborat bo'ladi. Dialekt ham muayyan hududda o'ziga xos me'yori bo'ladi, lekin u umumtil doirasiga chiqa olmaydi.

4. Adabiy tilning funksional uslublari rang-barang, dialektlarda bunday uslublarga to'g'risida fikr yuritilmaydi.

5. Adabiy til va dialektlar o'rtasida ziddiyatlar bor, lekin ular adabiy tilning boyishiga xizmat qiladi (10-rasm).

10-rasm

Har bir milliy tilning ikki bosqichi bo'ladi:

1. Milliy tilning quyi bosqichi. Bu mahalliy shevalar demakdir.
2. Milliy tilning yuqori bosqichi. Bu uning adabiy tilidir.

Ayrim manbalarda bu ikki bosqich oralig'ida *koyne* termini bilan yuritiladigan til to'g'risida ham ma'lumot beriladi, ya'ni aksariyat dialektlar uchun umumiy bo'lgan so'zlashuv tili *koyne* deb yuritiladi. Bunga xalq og'zaki ijodi asarlari tilini ham kiritish mumkin, bu asarlar tili ham adabiy til, ham mahalliy shevalarga xos xususiyatlarni aks ettiradi. Shuning uchun ham shevalar o'rganilganda, xalq og'zaki ijodidan ko'plab misollar keltiriladi.

2. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari. O'zbek adabiy tili ikki shaklda bo'ladi: og'zaki va yozma. Og'zaki adabiy til orfoepik me'yorlarga bo'ysundiriladi. Og'zaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega bo'lgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, o'qish-o'qitish ishlari, ommaviy

majlislarda qoʻllanadi. Yozma adabiy til esa orfografik qoidalar asosida shakllantiriladi va orfografiya qoidalari joriy oʻzbek alifbosiga asoslanadi. Unda bir necha tamoyillardan foydalaniladi: fonetik, fonematik, morfologik, grafik, tarixiy-anʼanaviy, ramziy va boshqalar.

3. Adabiy tilning tayanch dialekti. Har bir adabiy til oʻzining tayanch dialektiga ega boʻladi. Toʻgʻri, oʻzbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin maʼlum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini bajaradi, yaʼni oʻzbek adabiy tili muayyan sheva va shevalardan leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda oʻsha sheva va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til boʻlib, u doimo rivojlanishda, oʻzgarishda boʻladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bogʻliq ravishda taraqqiy etib boradi, aksincha, adabiy til oʻzining tayanch dialektiga ega boʻlmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi. Muomaladan chiqqan til fanda “oʻlik til” degan termin bilan yuritiladi. Tillar tarixida “oʻlik tillar” mavjudligi haqida maʼlumotlar koʻp.

Oʻzbek adabiy tili shartli ravishda **fonetik jihatdan Toshkent shahar dialektiga, morfologik jihatdan esa Fargʻona dialektiga tayanadi.** Maʼlumki, Toshkent shevalari 6ta unlili (y/u, o/o, ə/ä, e/e, ʼi/i, ʼä/ä) dialektdir. Fargʻona dialektidagi soʻz shakllari, xususan, feʼl shakllari oʻzbek adabiy tiliga norma sifatida qabul qilingan. Aslida adabiy tilni bir yoki ikki sheva yoki dialekt bilan bogʻlab qoʻyish juda ham toʻgʻri emas, balki oʻzbek adabiy tili shevalar hisobiga boyib, mukammallashib boradi. Shu maʼnoda shevalar adabiy tilning boyish manbai boʻlib qoladi. Garchand, adabiy tilda qarluq-chigil-uygʻur lahjasining unsurlari koʻp uchrasa-da, unda qipchoq va oʻgʻuz lahjalarining xususiyatlari ham norma sifatida ishtirok etgan oʻrinlar mavjud. Masalan, adabiy tildagi *jun*, *joʻnatmoq*, *joʻni*, *joʻnalish* soʻzlari qipchoq lahjasiga xosdir. Bu soʻzlarning ayrim qarluq-chigil-uygʻur lahjasiga oid shevalarida *йүн*, *йонәт*, *йөнъ* (*и:шнънъг йөнънъ бъл* - Turkiston), *йөнәлъш* ~ *jün*, *jönät*, *jöni*, *jönälis* variantlari bor. Adabiy tildagi *kelajak*, *boʻlajak*, *oʻlaroq*, *kelasi* kabi soz shakllari aslida oʻgʻuz lahjasi shevalariga xosdir.

4. Badiiy adabiyot va dialektizm.

Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarning aks etishi dilektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar ham *fonetik dialektizm*, *morfologik dialektizm* va *leksik dialektizm* turlariga ega bo'лади.

Leksik dialektizm shevaga oid so'zlarning badiiy asarlarda qo'llanishidir. Masalan, *darpanmangla* (bezovtalanmanglar (Xorazm), ...*kelinbiyning biror marta noroziligini eshitgan emasman* (Qo'nalg'a). *Toshkentdagi axtiqlarini (nevaralarini) o'zlari Urganchga kelganlari-dayam ko'raveramiz* (Qo'nalg'a).

Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks etishidir. Rozi bo'ldi, *palakat* (Qo'nalg'a), *galdi* ("Xorazm"). *Bormasangiz bo'lmiydi* ("Qo'nalg'a"). ...*zeykash (zaxkash) tomonga enib...* (Avaz K. "Qo'nalg'a")⁴.

Morfologik dialektizm badiiy asarda shevaga xos morfologik elementlarning qo'llanishidir. Masalan, *Shatta* (shu yerda, "Qora ko'zlar"). *Dim (juda) gech galdingiz* ("Xorazm"). *Qarindoshim bilan bir maishat qilali* (Qo'nalg'a).

Sintaktik-stilistik dialektizmlar gap qurilishida shevaga xoslikda ko'rinadi: *Shukur, odamga o'xshab so'zlab bilar ekansiz* ("Qo'nalg'a"). *Alni na. o'n marta yuvamilar* ("Qo'nalg'a").

Badiiy adabiyot tili xalq (millat) tili boylıklarining qayta ishlangan ko'rinishidir. Shu jarayonda badiiy so'z ustalarining voqea yoki qahramon sarguzashtlari o'tadigan shevaga murojaat qilishlari e'tirof etib kelinadi. Adabiyotda mahalliy kolorit degan tushuncha bor. Bu esa adiblarga mahalliy kechinmalarni ifodalashda sheva xususiyatlaridan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi.

Badiiy adabiyotda adib dialektizmlardan ikki o'rinda foydalanadi, ya'ni:

1) dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko'rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida;

2) adabiy tilda sinonimi bo'lmagan so'zlarni majburan qo'llaydi. Masalan, yozuvchi Komil Avaz "Qo'nalg'a" asarida *sazaq* (o'simlik nomi), *tuncha* (mis qumg'on), *kalchaya* (qumlikning taqir joyi), *itudnak*

⁴ Badiiy asarlardan olingan misollar lotin yozuviga ushbu asar muallifi tomonidan o'girildi – A.S.

(yovvoyi qovun turi) va h.k. Hatto butun boshli badiiy asarda mahalliy sharoit, mahalliy mentalitetni, ruhiyatni ifodalashda to'lig'icha sheva xususiyatlaridan foydalangan holda tasvirlanadi. Bunga J. Sharipovning "Xorazm", Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" asarlarini keltirish mumkin.

Dialektal so'zlarni badiiy adabiyotda qo'llashda yozuvchilar turli usullardan foydalanadilar. Ayrim mualliflar shevaga oid so'zni izohsiz ishlatib ketsalar, ayrimlari sahifa tegida uning ma'nosini keltirib boradilar (masalan, "Xorazm" romanida). Dialektal so'zning ma'nosini izohlashda yana quyidagicha usullardan foydalanilgan:

- dialogik nutqdagi dialektal so'z nuallif gapida reallashtiriladi: - **Buvijon**, - dedi u onasining mayus yuziga termilib. - Shirmon xoladan qarz olib tursangiz bo'lmasmikan (Farg'ona tong otguncha).

- dialogik nutqda ayni bir yoki turli personajlar nutqidagi shevaga xos va adabiy tildagi variantlarni keltirish bilan izohlangan: - *Ugra osh qilsak ham bo'ladi, manjuza qilsak ham bo'ladi. Lag'monga go'sht kerak* (Farg'ona tong otguncha). - *Polvon, nega anqayyapsan. Xiva shahrini ko'rmaganmiding? - dedi. - Katta qal'a, hamma yerini go'rib boladimi, - dedi Polvon* (Xorazm).

- shevaga xos so'zlar juft soz tarkibida (antonim, sinonim tarzida) keltirilgan: *Uzoq-yovuqdan ancha odamlar keldi ("Oltin vodiyan shabadalar")*. ... *barcha xalq bel, kapcha ko'tarib, yop-anhor, daryo bo'yi sohil tomon yo'l oldi* (Xorazm)⁵.

Ayniqsa, dialektal so'zlardan hazil, kinoya sifatida ham foydalanilgan:

Miraziz A'zamga

Bolalarcha kasha yeb,

Bolalarga yozadir.

Shuytib, sakson yoshda ham

Bolalardek tozadir.

(O'zbek adabiyoti va san'ati, 2015 yil 1-yanvar)

Shuni ta'kidlash lozimki, dialektlar adabiy tilning boyishi uchun tabiiy manbalardan biri bo'lib qoladi. Dialektizmlarning adabiy tilga singib

⁵ Bu faktlar B. Fayzullayev va O. Xidirovlarning "Dialektizm va kontest" maqolasidan olindi.

ketish jarayoni dastlab qiyin kechadi, lekin badiiy adabiyotning ta'sirchan kuchi orqali bir asarda qo'llangan dialektizm keyingi asarlarga o'tadi va shu tariqa umumxalq mulkiga aylanadi va adabiy tilda o'zlashib ketishi mumkin.

Takrorlash uchun savollar:

1. Adabiy til deb nimaga ataladi?
2. Adabiy tilning yozma va og'zaki shakllariga qanday izoh berasiz?
3. Tayanch dialekt tushunchasiga izoh bering.
4. Dialektizm deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Adabiy til [literary language] – me'yorlashgan til.

Adabiy tilning shakllari [forms of literary language] – adabiy tilning yozma va og'zaki shakllari.

Tayanch dialekt [basic dialect] – adabiy tilga biror jihatdan, ya'ni fonetik yoki morfologik jihatdan asos bo'ladigan dialekt, sheva.

O'lik til [dead language] – muomaladan chiqqan til.

Mavzu: O'zbek tilining dialektal bo'linishi

Reja:

1. O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.
2. O'zbek shevalarining tasnifi.
3. O'zbek: dialektologlari.

Matn

1. O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari. O'zbek shevalari, asosan, 1920-1930-yillardan boshlab ilmiy asosda o'rganila boshlandi va shu asnodan uning dastlabki tasniflari paydo bo'la bo'ldi.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida V. Nalivkin, M. Nalivkina, A. Starchevskiy, A. Vishnegorskiy, Z. Alekseev, N. Ostroumov, T. Qiyosbekovlar jonli til faktlari asosida o'zbek tili lug'ati, qisman fonetik va morfologik xususiyatlarini yoritgan ishlarni amalga oshirganlar. Ularni sof dialektologik ishlar deb ham, adabiy til faktlari deb ham bo'lmaydi.

XX asrning bosqarlarida o'zbek adabiy tiliga asos bo'ladigan sheva va dialektlarni aniqlash, milliy tilning imkoniyatlarini belgilash shiori bilan o'zbek shevalari keng miqyosda o'rganila boshlandi. Shu jarayonda o'zbek shevalari tasnif qilindi.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir necha tamoyillardan foydalaniladi. Ular quyidagilar:

- o'zbek (turkiy) tiliga xos bo'lgan unli va undosh tovushlarning mavjudligi yoki amalda bo'lishi;

- ma'lum fonetik qonuniyatlarga amal qilishi, jumladan singarmonizim va umlautning mavjudligi;

- tarixiy qatlamga oid leksik birliklarning miqdori, o'zlashgan qatlam so'zlarining ishtiroki;

- o'zbek shevalariga qarindosh va qarindosh bo'lmagan til va shevalarning ta'siri;

- shevaning asosiy xususiyatini belgilovchi xarakterga ega bo'lgan tovush yoki fonemaning tarqalish darajasi;

- so'zning fonetik strukturasi va boshqalar.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir qator olimlar qatnashgan. O'zbek shevalarini professor I. I. Zarubin tasnif qilishga harakat qilgan va uning Xiva, Farg'ona, Toshkent va Samarqand-Buxoro kabi to'rt guruhga bo'linishini ko'rsatadi, lekin ularga xos bo'lgan asosiy tamoyillarni bayon qilmaydi va hatto qipchoq va shimoliy o'zbek shevalari uning e'tiboridan chetda qolgan.

2. O'zbek shevalari tasnifi. O'zbek shevalarini dastlab professor K. K. Yudaxin tasnif qilishga musharraf bo'ldi. U o'zbek shevalarining tojik tili bilan munosabati va singarmonizmni saqlash darajasiga ko'ra tasnif qilib, 4ta guruhni belgilaydi:

- asl turkiy tovush tizimi va singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari;

- o'z tovush tarkibini qisman o'zgartirgan, singarmonizmni yo'qotgan shevalar;

- eron tili unlilar tizimini saqlagan o'zbek shevalari;

- o'zbek va tojik tillarida so'zlashadigan tojik shevalari.

Keyinchalik K. K. Yudaxin o'zbek shevalari bilan mukammalroq tanishib, uni 5 guruhga – Toshkent, Farg'ona, qipchoq, Xeva va shimoliy o'zbek shevalariga ajratadi.

O'zbek shevalarini o'rganish va ilmiy asosda tasnif qilishda **E. D. Polivanovning** ulug' xizmatlari bor. U o'zbek tili va shevalari bo'yicha 250dan ortiq nomda katta va kichik hajmda asarlar va ilmiy ishlarni yaratgan. Hozirgi kunda uning 150dan oshiq ishlari e'lon qilingan. E. D. Polivanov o'zbek shevalari bo'yicha "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" (1933), "Toshkent shevasining tovush tizimi" (1922), "O'zbek tilining singarmonizmni yo'qotgan shevalari namunalari" (1928) kabi ishlari mavjud.

E. D. Polivanov o'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini yaratgan. Keyingi davr dialektologlari E. D. Polivanov o'zbek shevalarini tasnif qilishda 2 tamoyil: 1) metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi) va 2) gibridizatsiya (qardosh bo'lmagan tillarning aralashuvi)ni hisobga olgan holda tasnif qilgan degan fikrni ilgari suradilar. Bu e'tibordan chetda qoladigan fikr emas, lekin E. D. Polivanov tasnifini metisatsiya va gibridizatsiya bilan bog'lab qo'yish mumkin emas, balki E. D. Polivanov turkiy tillar, o'zbek tili va uning eroniy tillar bilan munosabati kabi holatlarni hisobga olgan. Aslida, u deyarli barcha o'zbek shevalarini shaxsan o'rganib chiqib, uning taraqqiyot tarixi, urug', qabila davri xususiyatlarining saqlanib qolishi nuqtai nazardan shevalarni tasnif qiladi hamda o'zbek tili tarkibida uch yirik lahja mavjudligini belgilab beradi:

1. Chig'atoy lahjasi. Bu lahjani 7 tipga ajratadi: 1. Samarqand-Buxoro. 2. Toshkent. 3. Marg'ilon-Qo'qon. 4. Andijon-Shahrixon. 4-A. Chortoq yoki umlautli shevalar. 5. Qo'qon, Andijon, Norin qishloq singarmonizmli shevalari. 6. Shimoliy o'zbek shahar (Chimkent, Turkiston) shevalari. 7. Shimoliy o'zbek qishloq (Mankent) shevalari.

2. O'g'uz lahjasi. U 2 tipdagi shevalarni o'z ichiga oladi: 1. Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azavot, Xazorasp, Yangiariq) shevalari.

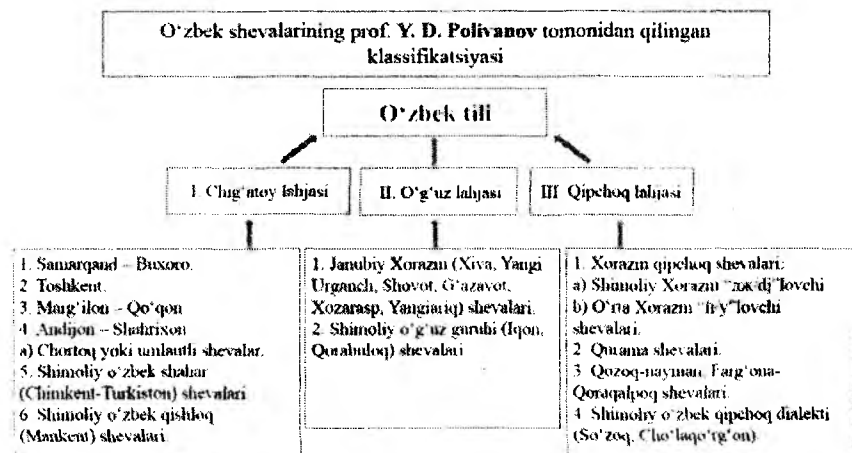
3. Shimoliy o'g'uz guruh (Iqon, Qorabuloq) shevalari.

4. Qipchoq lahjasi. Uni bir necha tipga ajratadi: 1. Xorazm qipchoq shevalari: a) Shimoliy Xorazm ("дж"lovchi); b) O'rta Xorazm

(“й”lovchi) shevalari. 2. Qurama shevalari. 3. Qozoq-nayman, Farg‘ona-Qoraqalpoq shevalari. 4. Shimoliy o‘zbek qipchoq dialekti (So‘zoq, Cho‘laqo‘rg‘on).

Chig‘atoy lahjasiga qarashli, ayniqsa, Samarqand-Buxoro shevalarini kuchli eronlashgan shevalar deb hisoblaydi (11-rasm).

11-rasm

G‘ozi Olim tasnifi. U shevalarni leksik, morfologik va fonetik xususiyatlariga ko‘ra tasnif qilish lozimligini uqtirgan holda shevalarni 1) o‘zbek-qipchoq, 2) turk-barlos, 3) Xiva-Urganch lahjalariga ajratadi.

O‘zbek-qipchoq lahjasini qirq, jaloyir-laqay, qipchoq, Gurlan; turk-barlos lahjasini Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan; Xiva-Urganch lahjasini Xiva, Qarluq guruhlariga ajratadi.

A. K. Borovkov tasnifi. A. K. Borovkov shevalarning fonetik xususiyatlarini hisobga olib, dastlab “a/a”lovchi va “o/ā”lovchi shevalarni farqlaydi. ālovchi shevalarga Toshkent, Xonobod, Xos, Taqachi, Yangiyo‘l, shevalarini; “a/a”lovchi shevalarni esa, o‘z navbatida, “й/j”lovchi va “дж/ž”lovchi shevalarga ajratadi. “й/j”lovchilarga Chimkent, Mankent, Turkiston; “дж/ž”lovchilarga Shimoliy Xorazm, Surxondaryo, Samarqand viloyati qishloq shevalari kiritiladi.

A. K. Borovkov o‘zbek tili shevalarining tarixiy taraqqiyotini hisobga olib, uni yana 4 dialektga ajratadi:

1. **O'рта o'zbek dialekti.** Uni ikki guruhga ajratadi: 1) O'рта O'zbekiston shevalari: Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona va boshqalar; 2) shimoliy o'zbek shevalari: Chimkent, Sayram, Jambul, Marki va boshqalar.

2. **Shayboniy o'zbek yoki "дж(дж)"lovchi dialekti.** Bunga Samarqand, Buxoro, Surxondaryo, Ohangaron vodiysi, Shimoliy Xorazm va Farg'ona vodiysidagi "дж(дж)"lovchi shevalarni kiritadi.

3. **Janubiy Xorazm dialekti.** Bunga Xonqa, Hazorasp, Shovot, Yangiariq, G'azovot, Sho'rxon kabi shevalarni kiritadi.

4. **Alohida guruh shevalariga** 1) Qorabuloq, Iqon, Mankent; 2) umlautli shevalarga (Namangan)ni kiritadi.

V. V. Reshetov tasnifi (tasnif to'liq keltirilmogda)⁶.

Hozirgi O'zbekiston territoriyasida mavjud bo'lgan o'ziga xos etnogenetik jarayon hamda qardosh va qardosh bo'lmagan xalqlar tilining bir-biriga ta'siri o'zbek tilining juda murakkab dialektal kompleksini vujudga keltirdi. Tarixiy-lingvistik jihatdan bu kompleks uchta komponentdan iborat:

1) **shimoli-garbiy guruh** – o'zbek tilining qipchoq lahjasi. Bu guruhga o'zbek tilining qipchoq shevalari; territorial yondosh qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq tillari kiradi.

2) **janubi-g'arbiy guruh** – o'zbek tilining o'g'uz lahjasi. Bu guruhga territorial yondosh turkman tili taalluqlidir.

3) **janubi-sharqiy guruh** - bu guruhga qarluq-chigil-uyg'ur lahjasini tashkil qiluvchi ko'pchilik o'zbek shahar shevalari, hozirgi o'zbek adabiy tili va eski o'zbek tili, qardosh turkiy tillardan esa yangi uyg'ur tili kiradi. Mazkur lahjaga kiruvchi shevalarning ko'pchiligi uchun shu narsa xarakterliki, ular tojik tili bilan juda qadimdan aloqador bo'lgan.

Bundan ko'rinadiki, o'zbek tilining dialektal kompleksi haqiqatan ham murakkab bo'lib, u O'рта Osiyo va Qozog'iston territoriyasidagi xalqlar tilining kichik lingvistik xaritasini eslatadi.

⁶Qarang: Решетов В. В. Ўзбек шевалярининг классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1966. – Б. 3-14.

Tarixiy-lingvistik faktlar ko'rsatganidek, O'rta Osiyo va Qozog'iston territoriyasida mavjud bo'lgan uchta (qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil-uyg'ur) til birligi o'zbek tili tarkibida ham xuddi shunga mos uch lahjaning (qipchoq, o'g'uz va qarluq-chigil-uyg'ur lahjalarining) mavjud bo'lishiga olib kelgan.

I. Qipchoq lahjasi. O'zbek tilining qipchoq lahjasi har xil turkiy urug'-qabila guruh vakillarini o'z ichiga oladi. Bular orasida *qipchoq, nayman, qangli, mitan, laqay, uyshun, qoraqalpoq, tama, qishliq, ongut, qiyot, do'rmon, arg'in, uyg'ur* kabi ko'pgina urug'lar mavjud.

Qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar juda katta territoriyaga tarqalgan. O'zbekistonning barcha viloyatlarida mazkur lahja vakillarining borligi ham bu fikrning to'g'ri ekanligiga dalildir. Haqiqatan ham, qipchoq lahjasining vakillari Toshkent viloyatining Ohangaron vodiysi, Fargona, Andijon viloyatlarida ham yashaydilar. Sirdaryo, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlari aholisining ko'pchilik qismi ham qipchoq lahjasining vakillaridir. Bugina emas, o'zbek tili qipchoq lahjasining shevalari Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston respublikalari territoriyasida ham bor.

O'zbek tilining qipchoq shevalari faqat dialektologlar uchungina emas, balki folklorshunoslar uchun ham juda qiziqarli materiallar beradi. Avlodan-avlodga o'tib kelgan juda boy xalq og'zaki ijodi, xususan, qahramonlik eposi o'zbek xalqining milliy g'ururi hisoblanadi. Shu sababli aksariyat qismi qipchoqlardan bo'lgan o'zbek xalq baxshilarining hayoti va ijodini o'rganish, o'z navbatida, qipchoq shevalarining xarakterli til xususiyatlarini har taraflama tadqiq qilishni taqozo etadi. Shu bilan bir qatorda, qipchoq lahjasi o'z fonetik va leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra o'zbek adabiy tili normalaridan ham ko'p jihatlari bilan farq qiladi.

II. O'g'uz lahjasi. Xorazmning janubiy qismidagi bir qancha shevalar o'zbek tilining o'g'uz lahjasiga taalluqlidir. Xorazmdagi Xiva, Xonqa, Shovot, Hazorasp, G'azavot, Yangiariq, Sho'raxon, Urganch singari aholi yashaydigan punktlarda, shuningdek, Toshhovuz viloyati va Qoraqalpog'istonning bir qator tumanlarida o'g'uz lahjasining vakillari juda ko'p.

Shimoliy o'zbek (Turkiston-Chimkent) guruh shevalari (Qorabuloq, Mankent, Qoramurt, Iqon) ham, shubhasiz, o'g'uz elementlarining ishtirokida shakllangan. Mazkur lahja vakillari respublikaning boshqa tumanlarida (masalan, Jizzax yaqinidagi Bog'don qishlog'ida) ham uchraydi.

III. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi. O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi shahar shevalarini va ularga yondosh bo'lgan shahar tipidagi qishloq shevalarni o'z ichiga oladi.

Mazkur dialekt birligining shakllanishi XI asrdagi Qoraxoniylar harakati bilan bog'langan.

Tarixiy jihatdan qarluq-chigil-uyg'ur til birligiga Namangan, Toshkent, Andijon va O'zbekistonning boshqa tumanlaridagi yirik punktlar aholisining shevalari taalluqlidir.

Bu lahjaning shevalari O'zbekiston territoriyasidan tashqarida ham ko'p tarqalgan. Masalan, Qozog'iston territoriyasidagi Turkiston, Chimkent, Sayram, Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Mankent; Qirg'iziston territoriyasidagi O'sh, Jalolobod, O'zgan va boshqalar shular jumlasidandir. Bu lahjaga oid sheva vakillarini Afg'onistonda ham uchratamiz. Ma'lumki, 1630-yillarda o'zbek urug'laridan qatag'onlarning bir qismi Shoshdan (Toshkent vohasidan) Afg'onistonga ko'chib ketganlar. O'zbek shevalarini klassifikatsiya qilgan tadqiqotchilar bu lahja shevalarini turli guruhlariga kiritganlar, holbuki, mazkur shevalar o'rtasidagi genetik va til jihatdan yaqinlik faqat tarixiy jihatdangina emas, balki hozirgi paytdagi holatida fonetikada ham, leksikada ham, ba'zi grammatik formalarda ham ko'zga yaqqol tashlanadi.

Uyg'ur tiliga xos bir qator tipik xususiyatlarning, qisman "umlaut"ning mavjudligiga qarab Namangan shevasi, xususan, Namangan atrofidagi ba'zi qishloq shevalari, masalan, Uychi shevasi alohida o'rin tutadi.

Namangan shevalariga asos bo'lgan turkiy til birligini e'tiborga olmasdan turib, Andijon, O'sh kabi shevalar genezisini aniqlash mumkin emas. Shuningdek, Toshkent shevasining yuqorida ko'rsatilgan shevalarga genetik jihatdan aloqadorligini hisobga olmasdan turib, Toshkent

shevasidagi ba'zi fonetik xususiyatlarning va morfologik formalarning kelib chiqishini tushuntirish mumkin emas, Modomiki, shunday ekan, yagona territoriyada va yagona bir til jamoa tarkibida bir-biriga bog'lanmagan holda vujudga kelgan til hodisalari yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Toshkent va Jizzax shevalarining yaqinligini tasodifiy bir hol deb bo'lmaydi, shuningdek, Qarshi, Toshkent va Namangan shevalari o'rtasidagi o'xshash fonetik hodisalarning mavjudligini faqat til taraqqiyotining umumiyliigi bilangina izohlash mumkin. Iqon-Qorabuloq, ayniqsa, Chimkent-Sayram tipidagi shevalar ham shu umumiy taraqqiyot yo'lidan chetda qolgan emas. Chunki bu shevalar eski o'zbek yozuv tili bilan, shuningdek Toshkent va Namangan tipidagi shevalar bilan mustahkam aloqadordir. Faqat mazkur shevalarning ayrimlarigina o'g'uz tili elementlarini ma'lum darajada saqlaganligi bilan Toshkent, Namangan tipidagi shevalardan farqlanadi, xolos. Samarqand-Buxoro-Xo'jand guruh shevalarining turkiy zaminini ham qarluq-chigil-uyg'ur til birligi tashkil etadi, lekin bu shevalarning tarkibiy qismida tojik tili qatlamining minimal ustunligi va ikki tillilik saqlangan. Shu sababli mazkur shevalar bilingvizm jarayonini, har jihatdan o'zaro farqlanadigan til sistemalarining o'zaro ta'sir jarayonini o'rganish nuqtai nazaridan juda qiziqarli. Mazkur lahjaga oid shevalar (Toshkent, Jizzax, Qarshi, Andijon, Namangan, O'sh, Qorabuloq, Chimkent va boshqalar) tarixiy jihatdan bitta dialekt kompleksini tashkil etadi. Bu lahjani tubandagi guruhlarga bo'lish mumkin:

I. Farg'ona guruhi. U bir necha dialektlarni o'z ichiga oladi:

1. Namangan dialekti. Bu dialektga Namangan shahar shevasi va shahar tipidagi Namangan atrofidagi shevalar (masalan, Uychi va boshqalar) taalluqlidir (Namangan atrofidagi qipchoq shevalari, tabiiyki, bu dialektga kirmaydi.).

Mazkur dialektga oid shevalar uyg'ur tiliga maksimal darajada yaqinligi bilan xarakterlanadi.

2. Andijon-Shahrixon dialekti. Bu dialektga Andijon shahar shevasi, Shahrixon shevasi va Andijon viloyatidagi boshqa bir qator shevalar kiradi.

3. ***O'sh-O'zgan dialekti.*** Bunga O'sh, O'zgan, Jalolobod va shu tipdagi boshqa shevalar taalluqli bo'lib, ular uchun janubiy qirg'iz shevalari bilan bo'lgan metisatsiya xarakterlidir.

4. ***Marg'ilon-Qo'qon dialekti.*** Bu dialektga Marg'ilon, Farg'ona, Vodil, Qo'qon va boshqa shu tipdagi shevalar kiradi.

II. Toshkent guruhi.

1. ***Toshkent dialekti.*** Bunga Toshkent shahar shevasi, Toshkent viloyatidagi qipchoq shevalaridan boshqa shahar tipidagi shevalar, masalan, Piskent, Parkent, Qoraxitoy va boshqalar taalluqlidir.

2. Jizzax dialekti.

III. Qarshi guruhi.

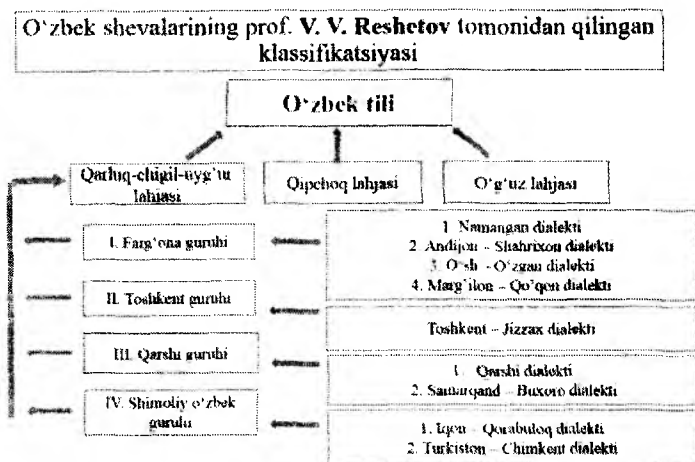
1. ***Qarshi dialekti.*** Bu dialektga Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog' va (qipchoq shevalaridan tashqari) Qashqadaryodagi shu tipdagi shevalar kiradi.

2. ***Samarqand-Buxoro dialekti.*** Bunga Samarqand, Buxoro, Xo'jand, Farg'ona vodiysidagi Chust, Qashqadaryodagi Koson va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi (o'g'uz va qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar bu dialektga kirmaydi).

IV. Shimoliy o'zbek guruhi.

1. ***Iqon-Qorabuloq dialekti.*** Bunga Iqon, Qorabuloq, Mankent, Qoramurt va boshqa ba'zi shevalar taalluqli bo'lib, ular o'zining tarkib topish jarayonida avvalo o'g'uz, keyinchalik esa qipchoq tili elementlari bilan aralashgan.

2. ***Turkiston-Chimkent dialekti.*** Bu dialektga Turkiston Chimkent, Sayram va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi. Mazkur dialekt o'g'uz tili elementlarining kam bo'lishi, biroq Janubiy Qozog'iston shevalari bilan metisatsiyaga kirganligi sababli qipchoq tili elementlarining ko'proq bo'lishiga qarab Iqon-Qorabuloq dialektidan farq qiladi (12-rasm).

3. O'zbek dialektologlari. O'zbek shevalarining o'rganilishi va tasnif qilinishida jahon ahamiyatiga molik bo'lgan professor E. D. Polivanov, mashhur professorlar K. K. Yudaxin, G'azi Olim, A. K. Borovkov, V. V. Reshetov kabi olimlarning buyuk xizmatlari bor. Bu olimlar rahbarligida mahalliy o'zbek olimlari yetishib chiqdi. O'zbek shevalari akademik Sh. Shoabdurahmonov, professor va fan doktorlari M. Mirzaev, F. Abdullaev, S. Ibrohimov, H. G'ulomov, Y. G'ulomov, A. Aliev, A. Shermatov, A. Jo'raev, O. Madrahimov, T. Yo'ldoshev, N. Rajabov, X. Doniyorov, T. Nafasov, Q. Muhammadjonov, Y. Ibrohimov, H. Myрoдoвa va boshqa olimlarimiz tomonidan tadqiq etilgan. Bu professor va fan doktorlari bilan birga 50ga yaqin fan nomzodlari, dotsentlar o'zbek shevalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borganlar va olib bormoqdalar. Bu olimlar ishlari tufayli o'zbek dialektologiyasi fan sifatida shakllandi va deyarli barcha lahja va shevalar sinxronik tarzda o'rganib chiqildi, lug'atlari tuzildi.

O'zbek dialektlari hamon tadqiqot ob'yekti bo'lishi mumkin, ya'ni endilikda o'zbek shevalarining barcha masalalari bo'yicha nazariy muammolar: o'zbek shevalari fonologiyasi, turkiy dialektologiya, etimologiya, turkiy tillar bilan qiyosiy jihatlardan o'rganilishi kerak. Bu

kabi masalalarning o'rganilishi o'zbek tilshunosligini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalar qanday tamoyillar asosida tasnif qilinadi?
2. O'zbek shevalari kimlar tomonidan tasnif qilingan va ulardagi farqlar nimalardan iborat?
3. Qaysi o'zbek dialektologlarini bilasiz va ular qanday tadqiqot ishi olib borishgan?

Tayanch tushunchalar:

Shevalarni tasnif qilish [classification of dialect] – shevalardagi o'xshash va noo'xshash xususiyatlarni hisobga olib, ularning guruhlarini belgilash.

Metisatsiya [metisation] – qardosh tillar va shevalar chatishuvi.

Gibridizatsiya [hubridization] – qardosh bo'lmagan til va shevalarning aralashib ketishi.

Amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar

(shevalardan yozib olingan matnlar)

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi

Toshkent shevasi

Мән озъм ескъ бо:воммән. Хъзър онуч сотъх йертъи бо:. Йәрмъ тэк, йәрмъгә мевәлътй дәрәхлә еккәммән. элмә-пәлмә, нәк-пәк дъгәндәй – хәммәсь бо:. Әзгәнә сәвзъ-пътйәз, кәртъшкәйәм еккәммән, йегулувгә йәрәшә. Бәллә дәләдә ышләшәдъ. Кәръп қәлдъм, қәдъм мәнәм дәләдә ышләр-ъдъм. Хъзър тәмәрқәгә еккән нәрсәлә:гә, тәккә кәрәп турәмән. Джъм туръболәдъ дътйъсмъ, ышләп оргәнгән әдәмгә. Йәздә дәлә бәгъдә кәрәвулчътйәм қыләмән, бәлләгә йәрдәм босън дъп. Ышқъп, қъмълләп тургәнгә нъмә йессън. Қъмълләсән қър әшәсән дътйъшкән. Кельң, сьзгә бә:дәрчътйәдән гәпъръ-берәқәлтй. Бо:нътйәм джә ышь коп боләдъ. Ертә кохләм тәк әчләдъ, шорәсь осын кетмәстән. Пәйәлә сьңгән, бәгәзлә чушъп кеткәм босә, ышкәм, бәшқәттән ышләнәдъ. Бу шундо: боләдъ: сьңгән пәйәнъ әп тәшәп, оннъгә йеңгъ пәйә койъләдъ, кегън пәйәлә егъп ышкәм қылынәдъ. Пәйәгә йәмбәшләгъп бәгәз бәйләнәдъ. Бәгәзъ ыстәй мънәм

бэйлэйвуз. Тэллэ ыңгычкэ нэвдэсынъ ыстэй дэйвуз. Кегън тэжкы ышкэмгэ котэрэвуз. Нэвдэлэрнынъ тэрэп, чыптэмьнэм бэгэзгэ бэйлэп койэвуз. Йэздэ тэж осьп, ышкэммы орэп кеткэндэ хэмтэв (< хэмтэж) кыловуз. Бомэсэ, нэвдэ пышмэй кэлэдъ, узьмэм бемэзэ болэдъ. Хэмтэв кыгэндэ, кун йэхшы чушэдъ. Нэвдэйэм пышэдъ, узьмэм шьрэлъ болэдъ. Кун йэхшы чушышычун бэйлэны йулып тэшлэшшы хэмтэв дэйвуз. Узьм пышкэндэ, ышкэммы устыгэ бэггы оттэсыгэ хэвэзэ кыловуз. Хэвэзэдэ отьрып кушышъ корьйвуз. Йэздэ тут пышыгыдам бэшлэп кэрэйалэ:, чугурчу: келэдъ. Корьп турмэсэн, узьммы шьлып кетэдъ. Тэртэрэй чэлсэң кэчэдъ. Энув кэттэ йэңңо:гэйэм коньнэро: кып койэмэн, куш корышкэ. Қоңңэро:ны пэкьрдэн кыләмэн. Пэкьрры ычыгэ быттэ темьрры эсылтьрып бэйлэп, пэкьрры йэңңо:ны уччыгэ эсып койэмэн. Ычыдэгъ темьргэ кэнэп бэйлэп хэвэзэгэ тэргып келэмэн. Хэвэзэдэн турьп кэнэппы тэргып кэсэм, дэрэң-дурунң кып кетэдъ, куш болэсы йолэп корсынчы. Хэвэзэдэ йэтэмэн, кушышъ эвэзъ кесэ, йоткэн джэйьмдэ кэнэппы тэргып койэмэн, қоңңэро: джэрэңлэп кетэдъ, куш бэжкэ йолэмьйдъ. Кечасыям хэвэзэдэ йэтэмэн. Йэззы ыссык дым кечалэрыйэм оттэ (<у ерда) гыр-гыр шэмэл. Хэвэзэдэ йэтышышыям гэштъ бэ:. Бу йыл йэздэ бэр кельйлэ. Хэвэзэгэ джэй кы-бьрэмэн, ошэндэ бьлэсыс хэвэзэны гэштынъ. Еттэмэн ыккы вэш шэкэрэңгуллы (*тож.* шакар ангур) сувгэ сеп, муздэй кып берый, кэрсьллэтгып йеп корьң, ошэндэ бьлэсыс бэггы, узьммы хэсыйэтынъ. Узьм джэньворэм мың бэр дэрткэ дэвэ. Е, рэстэнэм бь-нъмэ дьвотувдым. Хь, бэ:дэрчылыйгэ кесэв (< келсак), куздэ узьмлэ узьп элыңгэндэн кегън тэжкы комыш керэй. Комышдэн элдын узьммы зэңгы, нэвдэлэрнынъ ышкэмдэн чушырып хэсылсыз нэвдэлэ кесып тэшлэнэдъ. Кегън қоңдо: кылынадъ. Узьммы нэвдэлэрнынъ йыгып, бэйлэп куйышышы кондо: дэйвуз. Қондо: кыгэндэ, узьммы нэвдэлэр йоткызылып, узун кып нэвдэмьнэм бэйлэп койыладъ. Кегън устыдэн бэрдъ йэпсэйэм болэдъ, турпо: йэпсэйэм болэдъ. Мэн бэрдьгэ комэмэн. Энув калэвэтгы устыдэгъ тэж эймэжъ. Уны коммыямэн, оргэнгэн, кыштэйэм турвурэдъ. Энувнынъям эймэжъ кымэжчымэн. Джэйдэны устыга чыкэрворэмэн. Ошэны устыдэ сеп йэтурсын, хэвлыгэйэм сэйэ берэдъ. Келгусы йыл мэмыбъ кырмакэнъ

пәрхыш кьмэ: чьмэн, пәрхыш кьп копәйтърэмэн. Мундэнэм бьттэ сорь кьп куйьй, йәхышь турәдьгән узьм, мәғьзыйәм кәтгәкорғәннькьдән қалышмьйдь. Қәләмчәсьдән сьзгәйәм бьттә екьп берьй, бәхәнәмьнәм узьмлғьй боп қәләсьс, узьмлғьй ойгә ньмә йессьн, ольм.

Farg'ona shevasi

Ertaklar

Бър кун девонәйь Мәшрәп сәхрәгә сәйьл еткәнъ чькқәнъдь. Сәхрәдә бәрәйәтп әтрәпгә кәрәсә бър дейқон кош хәйдәйткәнъмьш. Дейқон кош хәйдәрәкән-у, Мәшрәпть йөзгән гәзәлләрьдән бьрьнь бузьп куйләйткәнънь ешьтпть. Дейқон хәйдәлгән шудгәрдь мәлә бөсьп өткәч, Мәшрәбь девонә мәлә бөсьлгән йердь әйәк вә қолләрьмьнән бузьпть. Бунь коргән дейқон „до:д-пәрийәт" қылып: „Ей девонәйь Мәшрәп, не сәвәптуркьм, мәнъ мәлә бөскән йерьмь бузәсән?" – депть, унгә джәвәбән девонәйь Мәшрәп: “Сәнъ мәлә бөскән йерьйнь шул сәвәптн буздьмкь, мәнъ йөзгән гәзәльмь бузьп әйтурсән”, - депть. Дейқон Мәшрәптән узр сорәпть.

Kunlārdān bir kun ilān ārigā šundāj depti: dunjādā nimāni eti širin ekānligini sorāp, dunjādāgi bārčā etlārdi tātīp kelišti bujuripti. Āri ketipti. U dunjāni ājnālip, butin etlārdi tātīp, kečigip qālipti, qāldiryāč unnān xəbār āliš učun jolgā čiğipti. Joldā ārigā duč kelip, unnān sorāpti: „Dunjādā nimāni eti širin ekān”, - dep sorāsā, āri ājtipti: “Dunjādāgi bārčā etlārdān ādām eti širin ekān”, - depti. Qāldiryāč ārini: “Tilijni čiğār bir opāj”, - depti. Āri tilini čiğārgānākān, tilini čišlāp, uzvālipti.

Āri sāqov hāldā ilāndi āldigā bāripti. Ъlān āridān nimāni eti širinligini sorāgānākān, āri yuņyillāp zāvāp ejtālmāpti. Qāldiryāč ājtipti: “Dunjādāgi bārčā jāxši etlārdān qurbāqāni eti širin ekān, dijāpti”, - depti. Šunnān bujān ilāndi jemiši qurbāqā eti bolip qālgānākān.

Борь бьлән тулкь екаләсь джә: қәлғн дос большьпть. Уләр бър кун бър дәштә кетәйткәнләрьдә джьдә қәнньләрь эчқәлп, ньмә қьлшьньнь бьлшьмәстән, у йәк – бу йәқләригә кәрәшсәкь, узәкгә бър бәг (бәх) корьньпть қорғәндь ьчьдә. Унгә йәқьн бәршьпть, йәқьн бәршьпь узьм оғьллғь қәлмәхчь вольшьпть. Қәрәшсәкь, қорғән

джьдә бәләтәкән. Ньмә қылышнь бьльшмәстән қорәшсә, эмъзый тургәнәкән. Шу эмъзыйдән бьр бәлә қылып қьсылып йәтып отьшытыпть екәләсь, шундә тулкь борьгә бьр гәп әйттыпть: “Узьмләр хоп пышытыпть йетьлып, узьмдь шундәй йыйлыккь тойып бунньмьздән чьқып кессьн”, - дьпть. Рә:сә узьмдь екәләсь йыйдь. Тулкь шундә хыйлә ышләтыпть. Хыйлә ышләтып, бунньгә бьр узьмдь тьқвәпть - екәлә бунньгә узьмдь тьқвәлып, борьгә: “Хәльйәм қәннһң тоймәдьмь”, - депть. Борь уньң сәрь шәшылып, қьзыкып йу:рьпть узьмдь. Әхьрь, қәннһ йәрылып кетәдьгән дәрәджәгә йетьп қәпть. Шундә тулкь дувәлдь устьгә ь:рғып чьқвәлып, хә:дьп „бәғбән әкә оғьрь кеттьйә:”, - деп чәкьро:рьпть. Шундә борь ньмә қылышнь бьлмәстән эмъзьккә йугьрсә, эмъзьккә сьғмәпть. Дувәлгәйәм ьргыйәлмәпть. Шундә бәғбән чьқып қәлып, рә:сә тохмағләп урьпть. Чәлә ольй қылып тәшләпть. Шундә бәғбән ендь борьнь олып қәлдь деп кетьпть әрқәсьгә қәрәп. Шундә келтейдь зәрбьгә борьнь йегән узьмләрь чьқып кетьпть. Тулкь дәрров дувәлдән ьргып чушытып хәл-әхвәл сорәгәнһ. Тулкь әлдьнь әлып, борьгә әйттыпть-дә: “Мәнййәм әнийрдә рә:сә кәлтейләшть. Екәлә бьқьньмь әләлмәй қәлдьм. Тур ендь кетәмьз”, - депть борьгә. Борьйәм “мәйль бо:мәсә” деп эмъзыйдән әлдьн отьпть. Әрқәсьдән тулкьвәй отьпть. Қәрәсә борь джә: хәлләсләп кетәйәткәньмьш. Тулкь ойләп корьп қәрәсә, борь әлдьн кетйәпть. Кейнь тулкь “вәй әйәғьм!”- деп әхсәғләньп йурийәпть. Уңгә борьнь рәхмь кельп: “Ке, әрқәмгә мьнвәл, бо:мәсәм”, - депть. Шундә тулкь мьнвәлып: “Хьх ешәғьм, сәнһ әлдәмәсәм кьмь әлдәймән”, - деп борьнь мьньп тәккә қәрәп чьқып кетьпть. Шу мьнән борьмьнән тулкь мурәдь мәхсәтьгә йетьпть.

Namangan shevasi

Suhbat

Күлләдән бьр кун оттәғьммьнәм тәғәммькьгә кьрүдүт, бьззь йәңгәчәм қәшшь (қарши)әддь, шьйпәңгә откуздь. Ендь әлдьмьзгә у-бу койып түрүддь, шу вәхттә қошньсь кетьккә чьқып қәлдь.

- Қошнь, кетьгьңгьздән босә бьр кәсә берьң.

- Бьр хурмәчә қәлудь, ьндыгьнә гүзәргә сәткәнһ әпчьп кеттьйә.

- Есьзгъна, зэддэв-мэддэвйэм йо:мь, бэшмьмь тэтэлэвлэй дудум.

-Зэддэв йоғ-у, өзъмьзгэ эл койгэндьм, өшэндэн берэкэлей, бэшнъзгэ восэ.

-Худэйэ, мольнъз гэмүш восун, йольмьмь йэкън || йекън кълдъз. Вэй кошнъ, шэшългәнъмнән хэл сорэшәм есьмнән чьп кэптъ, ендъ сорэшәйнүк: түзүмьсьз. Түнүкүн тэвнъз йоғ деп ышьтп хьлэ йьрәгъм әчъшмәсә.

-Хә, ендъ түзүмән. Духтур кельп кәрәп, дәр-мәр йөзп берүдъ ычп әнчә өзүмгә кеп қәддъм.

-Ълэйэ әйълләрнъз бәхтгә түзү волун. Еткәндәй, оғлыздән хәт келүтгъмь? Тьнчәкәммь?

-Хә, келүтгъ, тьнчъмуш, ойнәп-кулүп йургәнъмуш. Ъкучкун боддъ рәсьм йүвәрпгъ, гәләтә әркәсьдә пәпугъ вәр шәпкәләдән кьйвәптә.

-Хә тузу:, тьнч восә боптә. Оғлыз бомәсә морйәгәкәндә пәпулуг шәпкә кьйгән босә.

-Хә, шунәкәймуш.

-Вэй өлмәсәм, эшшъ къп, дәмләп чьку:ддъм, ендъ ләнджәм боп қәддъ. Өткән сә:r шунәкә тәклгъ эш кълу:ддъм тә:гъ эп, кьрмәч боп кәптә. Хоп көрөшгүнчә хәй, йокәсә.

-Хәй.

Уннән кьн йәңәчәмьз бьзъ элдъмьзгә кеп: “Сьләнъйәм зерьктәрвәддүмь... хәтунләгә гәб босә. Шунъчун әйтъшәдъдә: еләккә чьккән хәтуннъ еллгъ эгуз гәпвәр деп. Ъктәмьз бьрвоп қәлду:мь, болдъ гәппъ бөйтәверәмьз. Хәй, әбәң түзү:мь, әчәңләйәм йүрпгътләмь, үкәләрң”.

- Хә, хәммәләрә йәхшъ, кьрсән сорәп кой дейъшудъ.

- Сәломәт болуссун, хъч келәйәм демейсьлә.

- Көрмейсьмь, ышлә джудә коп, ендъ муннән бәкә кеп турәмьз. Хәй. ендъ бьз турәйлук, бьр ышмьнәм бьджджәйгә кетүткәндүг бейгә кьрвөтәйлүг деп қәлдъм, Мәну: эшнәммьйәм бәшләп кьрәведдъм.

- Жудә йәхшъ къпсьләдә. Джә тез қәйтүссьләйә, эқәт-пәқәт қьсә: бәләддъ, әхьр.

- Ышъмъз зэрурәг, бәшкә күнъ келәрмъз,
- Хәй... дарәп кетусьләйә, тәбә, бәшкә кельйна, бомәсә.

Kitob tumani Ayronchi qishlog'i shevasi

Бъзәддъ къшлөх халкъ кыйәнъ, бәлғалъ, хожә уруғләрдән. Бъзә еннъ шу уруғләдән ургъп қогән-дә. Қадъм әкәль-укәль мөлдөр къшьләр богән дыйдъләр, улә түйә сәвгән, қой сәвгән, әйрән қыған.

Бъз әктәб боп келлкъ, ыгърмә сәккъъзынчъ йъл йер токәтъш боллъ, ыгърмә тоқкъзынчъ йългә кельп кәлхәзләшткъ. Бър селсәвът бойъчә мен кәлхәз рәйъсә боллъм. Бър әйдән кейън сәғум бьздъ селсәвъттә рәйъсәкъп қойдълә, йеккъ йъл ышләдъм. Қышлөк-қышлөккә кәлхәз түзүллъ. Отгъз йеккънчъ йъл ғалаба кәлхәзъ боллъ, йекки йълләң кейън уштә қышлөх - Әчәмәйлъ, Қайчълъ, Әйрәнчъ бър кәлхәз боллъ. Кейън йәнә кәлхәзлә бьлләштъ. Қър бърънчъ йъл йәнә бьздъ рәйъсә кълп сәйләдълә. Ошә йълъ хәсъл йәхшъ бомәдъ. Рә:бәр өзи буйруқ къп, ыш көрсәтмәсә бекәр-дә. Қър бърънчъ йъл уруш боп қоллъ, ыгълләддъ урушкә йувәрәйәппъз. Шүйтп қър йеккънчъ йълләгә бәрп кәлхәзмъзгә куч кәм қоллъ. Ә:рәнум мьнән өзъмъс сув сугәргәммъз, сьзгә, бу къшьгә охшәгән ыгълләр кейгә, бьзгә уштә тьрә:тьр бәръдъ, ышлөвчълә ғъжълләгән хәммәгънәсә әйәл. Ошә вәхлә хәм шөлъ екәйдък хәм пәхтә. Онәккънчъ мөттән ләйшәңңә чүшәйдък, әпръл әйгә дәвур шөлънъ екъб боләйдък. Сәғун пәхтәнъ егәйдък. Тьрә:тылләръмъз гә: йурәдъ, гә: йәтәдъ, жәнвәр ков екәсә, беш-әлтъ гектәр егәйдъ, ыгърмәтә-отгъстә от селкә мьнән чьгъттә егъб боләйдък. Хәммә нессә пәхтәгә қарәтъләйдъ. Медъмъс къп сәвун, чәй, шәкәр, чът тәхсъмләйдък. Чъттә қарасънъ әләсәзмъ, сурпънъ әләсәзмъ. Қайсә керә: босә әләйдъс, ғаллайәм шуннәғ. Кәлхуччъләйәм йәхшъ ышләйдъ, хәммә тәң әзәннән ышкә чьғадъ, хәддъ йәғъдък бърәнтә чьғмәй қәсә. Шүйтп хәр йълъ дәвләткә пәхтәнъ пьләнъдән әшърп тәпшърп турдък-гә. Бър хъл къшьлә әрдән әллъ, уотгуз беш- уотгуз әлтә әрәвә пәхтәнъ өзъ кәшьккә сәлп, бър къшь тәрәзыйә тәртп берп келәйдъ, поләшолә дегән гәб бомайдъ.

Шәкәр ләвләвһнһәм көв егдһк. Бһр куң кәлхучһләддһ хәммәсһнһ бһр от бәскән әңңәр борһдһ, ләвләвһ егһлгән, шуннә әп чһхтһм, Һдәрәгәһәм хһч кһм кәмәдһ, хәммә бәлә-чәкәләрһ мһнен чһгдһ. Бһттә Һнвһрсәлһмһз бә. Бһр воштән чүштһм-дә хәммәгә сәнәб бәддһм, бһр хәттән тһйдһ, озһмәм әллһм. Йәгәнәдән чһккәнһнһ әп кетһйлә дедһм, чүчһ шәкәр ләвләвһ-дә, хәммә терһп-терһп әп кетәһәптһ. Қарәсәм, рәһәннһ вәкһлләрһһәм бә:рһ келәһәптһ-дә. Бһр упәлнәмәчһ бәрһдһ бһр вәх ләп Һтһп әллһмһзгә кеп қәллһ. Шу турушкә, хәшәр қһпсән-дә, дедһ. Кейһн рәһкум бәвә кеп қәллһ, кечкурун, бойрәгә чәкһддһ.

Кечкәчә хәммәсһнһ чөвһп тәһләдһк, кәмә:дһ еннһ. Рәһкумбәвә ләвләвһнһ пәйдәсһ кәтгә деп гәпһрһп-гәпһрһп кеп, кейин бһзәддһ мәхтәб бәшкә рәһһсләрдһ қһзәртһрдһ. Еннһ бһзә әпһннһккә отһп қәллһк. Бһр сувәрһп, сувәргәннәң кейн тәһ бәшәһдһ, кәвләп хәр-хәр жейгә үйдһк, шүйтһп хәммә джәһдһ ләвләвһ бәсһп кеттһ, хәсһллһ тәхсһмләһдһк, чһт кесә кәлхәзгә дәррәв хәсәвләп чһгамһз, қәнһ неччһ метһддән тһйә:дһ, сәгун хәвәр қһләмһз, Ғәлләнһ қәл мһнән орып, хәм мһнән йәнчәһдһк, Һнтһзәм шуннәһ қәттһ едһкһ, йәнчһң, сәв(у)рһң, тәһйәлләң, некһн хһйәнәт қһмәң, дһйдһм.

Ошә вәғләр кәлхучһләрдә мәләм кувдһ, шунчә мәл кәлхәздһ йерһнһ бәсмәгчһйдһ. Кәлхәздһ нәңһнһ йәсәң, хәләлләв йә, дейдһг-дә, әдәмләгә, сһз пһрәнтһ әрқәсһнһ мә:кәмләсә:ңһз, пһрәнткә йәддәм бергәсәнһңһз шу болә:дһ, дһйдһк.

Бһр джәһгә шәлһ екувдһк, әдәмнһ кәмлһгдән, коғәрһп чһгһп, кейһн от бәсһп кеттһ, шундәһ бәсәһәм, бһр розгәртә бһр туннәчә шәлһ тһйдһ.

Бһр кун рәһкумбәвә чәкһрһп: “Сәннә әт-хәкһз йетһшмәһдһмә?”-деп сәрәдһ.

Бһр кун Һстһмә зорәләһвддһ, бәдәнһмңә вәрәжә кһрһвддһ, хһпнә дәвушһм пәттһ, йәнтһкһп-йәнтһкһп нәпәс әләмән, әһәлһм бһр мәмә чәкһргәнәкән, у қәлһнһ шүтһп тәмәгһмңә әп келһвддһ:”Е, қәй, қәй”,- дедһм. Сув Һччәм отмәһдһ. Сәгун қарәсәм, бәдһрләп уч кһшһ оқһйвддһ, әһәлһмнһ чәкһрһв әйттһм: “Бһр кһшһгә буйур, шә:рдән тәвә:мә, Ғүзәддән тәвә:мә бһр вһрәч тәпсә-дә. Йуварсә”, - дедһм.

Карэсэм, эвхэл шо. Соғун ша:рдэн вьрэч кев эп кетть мень, ендь йэгыпэн, бэ:рьсь өзьчэ гәпләшәйәпть, куләгьмнә кьрәдь, чүшмәймән уләддь гөвьгә, хьштьмәнь бьлмәймән, некьн нәпәс гьттәккьнә рәшәм болль бөргәннәң кейн. Шүтин, әпәрәстә кьп түзәлп кеттгьм. Еннь эдәмләгә белбувардән йугурьдән йәрә чьхсә, меңа йувәрсьн, дедьм. Бьр кьшьнь сәньдән бьр сом дегән йәсмән йәрә чьгылть, бәхшьңнә, пәлчьңнә йугурәвьрәсәммә, бөр чоләг вьрәчкә, деп кәгәз йәзьб бердьм. Тағь бьттәсьнь карәсәм уштәсь оқув йә:пть, тәмәхгь бьр тәмәнньн кьсьв эгән, хьллә нәпәс әләдь. хәзьр вьрәчкә бөр, деп жонәтьв йувардьм.

Кәлхәзгә йетть йуз гектәр эвь йер бөр ьдь, сув йетшьмәйдь, кум бәгыш пәйтть ту:рь әлльгә бәддьм. Вәтхузгә ьшләгән устә кьшь бош кетә:мә, меңа сув берәсәммә, йохмә?- дедьм. Сув учун уруш-согышәм боп турәт(ь)тә, еннь. Бу гөвьнңь кой, улум, дедь.

Нькә тойдә әрзә-хәвәсь бөр-ку:, нә кьшьләр тоққьс тәвәк қьләдьләр, йьгыт бергән нессәдән тоққьс хьл тәвәм қьләдь: әнәр, хәлвә, нән, шәшльк..., хәммә қассьгә сәлвьәләдь. Той кунь бьр қас йәзьп койәллә, шу қаскә кьм қанчә тәйләсә тәйләйдь, пулль кьйәв тәмәнңә тәпшьрәллә. Шу кунь хәмсәйә хәвльгә кьз дугәнәләрь мьнән отгьрәдь, кьздь вәкьльнь сорәб бөрәллә(р). Кәмпьрләр ләләләддь гүп-гүп урып, тезрә: гәпьр деб мәжмур қьгәннәй қьләллә. Шунь учун вәкьл сорәп кегәллә кәмпьләгә пул берәдь. Еннь қьс кьмнә вәкьльнь бергәм босә, шунь гөвь гәп, кәрәтәйәм боләдь. Ыгьт тәмән әйәлләрь ьгьтть кьптьдән, тоньдән ь:нә откәрьп турәдь, кейн ьгьт ектә жорәсь мьнән чьмьлькьқә кьрьп учөвьйәм сәләм сәләдь. Кәмпьллә: "... ков йәшәсьн! Мьң йәшәсьн!"- қьп қәләллә(р). Еккь жорәнь кьйәвбәшләтәр дейдьлә. Уләгә әтәп қалпәк, қас, тәвәм тәтгьп әлльгә койәллә, бөркәшьгә пул тәйләп, улә әлп кетәллә. Пулль кьздь енәсьгә берәллә(р). Кельннйәм кьйәвдь әлльгә кьйьрьп койәллә(р), ойгә эдәм толә боләдь. Кейн кельң-кьйәвдь хешләрь чьмьлькьқә қарәп сәчәлә сәчәдь.

Еттәмьнәң қайннәсь кьйәвдь қәшьгә чьнтәвәх, чөйнй-пйәлә, бөркәш кетьрьп койәдь. Кьйәв унь әлп кетәдь. Нәмәзь әсьргә бәрьп кьз әткә мьнп кьйәвдькьйә жонәйдь. Йолләгә бәқам тутәллә эдәмлә,

къздъ мьндъръб боргъч йә акәсь, йә укәсь уләгә пул берәдъ. Қъз эт мьнән әлөвдъ гьддъдән әйнәләдъ, къздъ ыгът котәръв әләдъ. Кейин бетәчәръ, джоййыгаръ къс коддъсь боләдъ. Қъс коддъгә къздъ әгә-әнәсь коргәнъ кельп, хәпәвән, әттуйәк әп кебберәдъ.

Koson shevasi

Bir bārākān bir joyākān qādim zāmāndā bir kiši bogānākān. U kišini uštā oyli bārikān. Kunlārdān bir kun u kiši āyir kāsāl bolib qālipti, kattā oylini čāqirip šunnāj depti: oylim, meni jāšāsdān korā olimim jāqin qālli. āgār mān olsām, gorimni uč kun pājlejsāmmi?- depti. Oyli joq pājlemāj mān depti. Šunnāj kejin u ortānči oylini čāqirtiripti. Lekin ortānči oyli hām ātāsini gorini uč kun pājläškā rāzi bomāpti. U kiši qāttiq xāpā bopti vā kenžā oylini čāqiripti. Oylim, mābādā mān olip qālsām, gorimni uč kun pājlejsāmmi? - depti. Kenžā oyli uč kun emās, jus kun disājām pājläškā tājjārligini ājtipti. ārādān bir nečči kun otkānnān kejin u kiši olъptъ. Ātāsīdān qālgān merāsni uč oyil bolip āptilā. Lekin ektā kattā oyil māišāt, ojin-kulgigā berilip ketipti. Tez kundā ulā ozlārigā qārāšli bogān merāsni ičib tāmām qiptilā. Ulādā hič nersā qāmāpti. Ulāni hār kuni birgā māišāt qilāj kān doslārijām tājlāp ketipti. Šunnān kejin ulā ukālāri ni āldijā kelip pul sorāntilā. Kenžā oyil ākālāri ni gāpini qājtarālmāj ulāgā pul berāveripti. Lekin ulā tez kundā bu puldijām ičip tāmām qipti vā jānā ukālāri ni āldijā keptilā.

Kenžā oyil ātāsi olgānnān kejin birinči kuni gorgā bāripti. Bir četkā otivālip, gorni pājläj bāšlāpti. Bir pājēt āsmānnān bir qārā āt tušipti vā gorni uč mettā ājnālip ketājkāndā kendjā oyil ātti ušlāvāpti. Šundā āt šunnāj depti: Mān ātājni ātijdim, ātāj olgānnān kejin uni gorinā zijārat qilišgā čušgānidim. āgār kerāj bop qāsām, mānā bir jālni tutātāsān, dip jālidān julip beripti-dā, āsmāngā kotārilipti. Ikkinči kuni bir zāngār āt kelip, gordi uč mättā ejnālip ketejkāndā oyil unijām ušlāvāpti. U ātām jālidān julip berip, kozdān gājip bopti. Učiniči kuni bir sāmān āt kepti. Ujām gordi uč mättā ejnālip endi ketejkāndā oyil ušlāvāpti. U ātām jālidān uč tālā julib berip, kozdān joqālipti. Kenžā oyul ujjā kelip bu sirdi ākālārigā ājtmāpti. ākālāri ičip kenžā oyildijām bār - joyini kokkā sāvuriptilā. Šunnān kejin ulā bošqā jurtkā bāš āp ketiptilā vā bir kišigā čopānlikkā išgā kiriptilā.

Kunladan bir kun akalari kenza oyilni qojlani aldigä qaldirip, ozlari sa:argä çuşıp ketiptilä. Ulä sa:argä bariş sunnaj xabardi eşıtiptilä: ägar kimdakim ät minän qirq zinälik narvännän çiqip paşşani qizini qalidan suv içip, uzugini alip çuşsa, paşşa qizini oşangä berädi. Ulä ują kelip, bu xabardi kenza oyilgä äjtipti. Kenza oyil manijam abarijlä, dip jelinsajam akalari uni abarmäptilä. Şundä kenza oyil qara äti jalini tutätipti, ustigä kijimlari minän ät päjdä bopti. U kijimlani kijip, paşşa sarajigä jol äpti, zinani aldigä bariş, ätgä bir qamçi uripti, ät 38 zinägä çiqipti. Kenza oyil ätini başini qajirip çuşıp ketipti vä heç nersä kormägandäş pädagä qarap juripti, akalari kelip, bugungi bogän väqijani gapiripti. Ikkinçi kuni kenza oyil zangär ät minän barişti, 39 zinägä çiqip, qajtip ketipti. Uçinçi kuni camän ät minän bariş 40 zinägä çiqipti. Paşşani qizidan suv alip içipti, qalidan uzugini alip çuşıp ketipti vä pädasini baqip jurijvuripti. Paşşa sunnaj bujruq çiqäripti. Hammäni qolini juvdirip çiqijlä, dip. Lekin 40 zinägä çiqqän äzamätti täpämäptilä. Paşşa kim qalli, jänä, qolini juvmägän, dipti. Hizmatkärälä bir pädaçi qalgänini ejtiptilä. Pädaçinijam çaqirip, qolini juvdiriptilä vä uni qoligä uzukti koriptilä. Şunnaj kejin paşşa 40 keçäj-u, 40 kunduz toş qilip, qizini kenza oyilgä beripti vä paşşaliydijam täşiripti. Kenza oyil ektä akäsini väzir qilip äpti vä mälikä minän birgä murät mäxsätigä jetipti.

Kitob tumani Chechak shevasi

Бър йълъ, йъгъллгъ вѣхтъмга басмачьлардъ кольгѣ чүшкѣммѣн. Ғалла алыш учън Пѣйшѣммънъ бѣзѣргѣ үч къшь боп бѣрдък Ек(къ)къшь бѣргѣ къшлѣгдѣн бѣрдък-тѣ, бѣттѣмъз бѣзѣрдѣн кошъллкъ, уштѣ боп ғалла элѣмъс деб бѣрувдък, бѣр къшлѣккѣ бѣрѣп йѣтткъ//джаттыкъ. Бъздъ бѣр эшнѣмъс бѣрѣдъ, шу ѣйѣртъп бѣрдъ-дѣ, къйън шу къшлѣккѣ йѣтткъ//джаттыкъ. Шоордѣн, ендъ хѣзѣргъ хъсѣпкѣ бѣр йүзү он келѣ буғдай эллъм, бѣр хѣмрѣйъм йѣтмъш келѣ эллъ, бѣр хѣмрѣйъмъс кър келѣ эллъ, хѣммѣс боп еккъ йүзү йѣгърмѣ келѣ ғалла эллкъ-тѣ. У вѣхтѣ ғалла мънѣн куннузъгѣ йуруш къйън. Кечѣс хѣйдѣймъс деп ошергѣ йѣтткъ//джаттыкъ. Шу йѣткѣн эхшам(мъ)мъс хава булут боп қараңълъғ боллъ, пъч хава йъгдъ:, йурѣлмѣдкъ-тѣ йѣтп кѣллкъ Куннузъгѣйѣм жонѣлмѣдкъ, бу эхшѣмъ йонѣдкъ, эй эйдън боллъ, хава ғувѣр-пувѣр бомѣдъ, джѣ бѣр кърѣв чүшүп, эйдън

бон, эльстагъ йоллар коруныи, шүтүп, учов(ъ)мъс келэйәтувдук-ко,... хей, берйэгдән, эллъмъздән, шо кышлэгдан чыгып бър йетт-сәккьс келәметърләр йурувдк, эллъмъздән уч элл(к), шо эльстән былдърәп бьзә(р)гә карәп кельвърдъ. Бьзә бьйак(к)а карап кетъвердък, улә бьзә(р)гә карәп кельвърдъ, шо, бър-бъръмъзгә қаршь кельвърдък-тә. Бьзәдән оттъ-йу кайтп бьйақа оттъ-дә „тохтаңнар" дьдъ. Хоп тохтадък.

-Кайердән чыхтйнар? - деп сорәдъ.

-Хә, мәнә шу қышлөктән.

-Хоп, кеддән сьләрдъкь?

-Бьзәрдъкь Кьтәптән.

-Ньмә бу эрткәлләрьң?

-Бүгдәй...

-Хоп, қйтәр бергә - дедъ-дә, шә:ннәң ке:йн бьзәрдъ қйтәрдъ, учовънйәм кыйъмъ түзүй. Хәмрәйъмъздъ екъвдән ғаллань элдъ-дә, менә ьндәмәй турдъ. Соғун менңә келлъ-дә, сен кьм, дедъ. Лекьн хәмрәйләръм шун(д)әйчъ йүргән кьшьйдъ, менә пьрәстәйгьнә хәмрәйды.

Бьйәхтән кегән хәмрәйә әйттъ, мунь менән әйтъшьв отърасәммъ, мунь мәргъ бьттә пәчәх-тә, бьттә пәчәгдъ бер, энә джак(к)а йумәләтп тәйлә - кой-дә, дьдъ. Шун(д)әй дегәннәң ке:н кохтум. Мен әйттәм, хә, бу бәсмәчйәкән, еннъ бьллъм, нәвдә әтп тәйләмәсьн, деп йәңәгйә, сорамагдъ әйбъ джох сьзләр кьм боләсьсләр, дедъм.

- Е, менъ ертә Чьрәхчъ бәрсәң, бьләсән, менъ кьмлгьмнь, дедъ.

Бьчмңә Чьрәхчъ бәрмәстән шейгә бър ьш қп коймәсә, деп қорқайәппән. Кейн бър вахтъ бьттәсь келлъ-дә, шу мьнән ком мәйдә-чүйдә кьв отьрмә, дедъ, әтән чүштүм-у, әттъ устьгә бүгдәй эртълғань-йдъ, шу эртълғань мьнән әттъ йьловьдән оллъ-дә, әттъ бьйак(к)а бер, дьдъ. Бу менъкь йемәс, менъ некьн бьрөвдәң қа(р)здәр қьласьләр, меннән ундурув эләт(ъ)тә дьдъм. Еннъ мәйдә-чүйдә десәм, бьннъмә зәлләнтърьп, әтп-пәтп тәйләмәсьн дьймән, кечәсь бър әвләх чолгә. Ек(кь) хәмрәйъм чә:т ьннәмәй турыптъ. Гәпурувувудъм, бу мә:мәдәнә мәнән әйтъшьв отьрмә, әйтъшшәң ертәмәңнәчә дәвур сәнә әйләнтърәдъ, гәп тәвуб берәйкән. Мунь,

айтым-ко сенә, айтышыв отьргунчә бър пәчәгдъ бер, шунъ мьнән чукурға әвдарьп тәйлә, қолувурәт(ь)-тә, дьдъ. Соғун әттә йүлөвьнъ беддъм, мә!- дьдъм. әттә йүлөвьнъ шуннәй әллә-дә, хәй нәрәләққа бър беш мьтър-әлтә мьтър джәй-гә бьттәсыгә еттәб бердъ. Буньсы меңә, әлләмңә кельп қарамат(ь)-да, шу, чәппә қарап турупть. әттә йетәләб бәрдъ-дә, йүлөвьнъ уңә беддъ-дә, соғун - қанъ еннъ, больйнар, сьлардъ мәнә шу йол топпәторь Чьрәхчьгә әбрәдъ, дьдъ. Кәтгә йол өзъ некън. Шу Джәмнәң келәйткән кәтгә йол озъ, шу йолгә тушърдъ-йу, топпә-тоғръ кетәвурәсылә шу йоллән, бу тәмәңнә чьхсәңәм әтләсэн, бу тәмәңнә чьхсәңәм әтләсэн дедъ-тә, хәйдәдъ, бьттәсы бир омбър мьтър әллън, бьттәсы бър омбър мьтър кейън, әлләдәгънъ қолгә ләгәнъ бәр, кьйндәгънъ қолгә мьлтгъ. Мьлтгъ, шу, пәнштърәгә охшәгән мьлтгъ-у, пәнштърәльгънъйәм әнъгънъ бьлмәймән, башқалгънъйәм некън. Кечәсы бәттәр мен өзъмәм, бөйнә:, „әтп тәйлә" дейәнъгә қохтым-дә. Соғун йолгә сәп қойдъ бьзәрдъ, хьч ьннәмәй йурәсылә, дьдъ, ьннәмәй кетъвурдък учәвъмьз, бәрә-бәрә мен йәнә сорәдъм, сьлар өзъ кьм бөләсыләр, буйтп ньмә қьль(в) йурьпсыләр, дьдъм. Хә. у-бу деп, бьттәсы-бьттәсыгә әйтгъ-ко, бьзәр чәйхәнәгә турәмьз, әтлә(р) мьнән буғдәйдъ қойтп, ше:гә келәсэн, дьдъ-дә, у қәллъ, бьзәр кельвурдък Ендъ өзъм бьлтп қойдъм уләрдъ бәсмәчьльгънъ. Екәвьнъ ортәсыгә бьзәр учәв(ь)мьс келәйәппьз, бьттәсы ләгәннъ, бьттәсы мьлтгәдъ қолгә ушләгән, шуйтп келәйәптъ. Кьйън бәрә-бәрә әлдъндәгъ, шу ләгәннъ, ек(к)ь-уч қарашьп әллън-әллън хәйдәп, кьйън қатткъ қьчәв хәйдәп кеттә. У корьммәй, йох воп кеткәннәйкън соғун мен, у қайа кеттә, дьдъм. Қой, йурәвур, ьшгя бомәсын, дьдъ. Шу бър джәйгә келувдък, бър йәнәгә, шун(д)әй тәрмәшп йәнәгә чьгайт(ь)кән джәйгә, шу, әтгънъ охшәтп бър қәмчъ урдъ-дә, шун(д)әй кьйъңә қарасәм, шу, ьзгә бурдъ-йу, бьзә(р)дъ тәйләп өзьйәм сә:ллъ-кеттә-дә, қәчп кеттә. Бьзәр ше:гә әрә чолгә қәллкъ Бър сәккьс қьләмьтърләр йол йурувдък, хәмрәйләрьм, ен(нъ) ньмә қьләмьз, бун(д)әй болль, у-бу девдъ, хәй, еннъ қәйтәйк, шу бьзәрдъ буғдәйдъ әгән джәйгә дәвур бәрәйк қанъ, қанъ ньмә гәб бәр, дьдъм, Әстә-әстә йәнәгъ джәйгә дәвур еннъ пьйәдә бәрдък, бәрсәк бөйнәгъ, йолдән, бьзәрдәң қошългән хәмрәйъмьздъ ешәгъ

бэрдь, бьэддькь эгьдь экэв(ъ)мьздькьйэм, унь ешэгнь йолдь устьгэ хэлэчөкьсьнь шун(д)эйгьнэ токумьгэ суғыпть-дэ, эйэгьдэм бэйлэп кетьпть. Бьзэрдь эдлэрэм йоғ, ғаллайэм йох, кетьпть. Хьч хьсэбь йоғ еннь, кә:гә бэрэрьмьздь бьлмэймьз, ше:гә йоттык кьмыллэмэй, бу қан(д)эй болль еннь деп. Е(р)гәмьнә(н) турдьк, қарасәк, хә:әллмьзгә бьр қышләғ бэрәкән, әстә-әстә бэрдьк шунә. Е(р)гәмьнә(н) шергә бэрьп, эдәмләрдь корьп, шунәй-шунәй, хьдж бьлмәдьк, кьмльгьнь тәнмәдьк. Некьн шо эгән эдәмләрдь йус кьшньнь ьчьйә босәйәм мен тәнйімән, джудә йәхшьләп белгьләп койдьм, ьшқьлып көрсәм тәнйімән, дьдьм. Хәй, бьзә(р)дән сорәп-сорәп, шунәйчь қайгә әлль, қайгә койдь, кьм әлль, кьмьдь, деп, еннь сьзәр кетьвьрьнләр, бьзәр буләрдь тәпәмьз, әдрьсләрьздь койьп кетьдә, тошнь қьп, бьз ньмә богәнньнь кьйн хәбәр қьләмьз, дьдьләр. Шуйтьп озь ғалла тә:чьл вәхть бугьдәйьмьздь әлдьрьб, озьмьз бьр ольмнән қөвьдьк. Уләрдь шо қышләгдь эдәмләрь бьләйкән, кьйн сәлләдләргә хәбәр қьп, ошә қалқамьнән устьгә бэрьб бәсмәчьләрдь йәткән джәйьгә сәлләдләр бәсәб эгән. Бу учәвь, шу, ғалла-палла тәвуп кетьрьб берьп турәйкән уләргә, кьйн бьлльй. (*Sheva vakillarining guvohlik berishicha, bu sheva avval "dj"lovchi bo 'lgan*)

Ләтпә

(prof.E.D. Polivanov Turkiston shevasidan yozib olgan)

Ešäk, ökiz, tujä äsrätläšipti: ešäk depti: "Doslar, men šu dujnaya käp, bir nä:sä körmästin armanda ketjappan". Ular sorapti: "Ni:ni körmädiñ", - depti. Ešäk etipti: "Šu vaxxaçij bir issiq nanyinanı qajmaqqa batfirp jijamadim". Ökiz etipti: "Seniñ armaniñ armammı? Meñ (meniñ) armanimni ešit, men šu vaxxaçij jaxši issiqqana šalyam šorpa i:çamij ketjappa(n)". Tujä etadi: "Eköviñniñäm armaniñ e:š nä:sägä turmijdi. Meñ armanimni ešitiñär. Meñ (meniñ) armanim šu vaxxaçij jaxši issiqqana sandalya töt ajayimni sa::p ofiramastin ketjappa(n)

Ertək

(prof.E.D. Polivanov Turkiston shevasidan yozib olgan)

Bar ākā, joy ākā, bōri bākāvül ākā, tülki jasavul ākā, čimčiq čaqıymčī ākā. Bir qarya bilā bir qozi bar ākā, jürip-jürip ekövi dostı bopti. Qarya qozičaqqa qarap: “Dostı, dostı, - depti, - qujruyıñdin bir čoqıt-či”, - depti. Qozi: “Tumşuyıñ haram. Barıp dajradın juvıp kā”, - depti. Qarya daıñraya barıptı.”Daıñra, daıñra, beręñ (aslida:beñ) suv, juvij tumşıq, qozičaq čoqıp, bolıj semiz”, - depti. Daıñra etipti: “Suv berādoyon idişim joq, külalđin barıp közā ākkā”, - depti. Qarya külalıya barıptı: “Külalči ākā, berıñ közā, alıj suv, juvij tumşıq, qozičaq čoqıp, bolıj semız”, - depti. Külal: “Tajjar közām joq, sayçıya barıp say (soz tuproq –A.S.) ākkā”, - depti. Qarya sayçıya barıptı. “Sayči ākā, berıñ say, apparıj külal, qısın közā, alıj suv, juvij tumşıq, qozičaq čoqıp, bolıj semiz”, - depti. Sayči: “Kijik şax(mülgüz) ākkā”, - depti. Qarya kijikčigā barıptı. “Kijikči ākā, berıñ şax, alıj say, apparıj külal, qısın közā, alıj suv, juvij tumşıq, qozičaq čoqıp, bolıj semiz”, - depti. Kijikči etipti: “Kijiklār süjt işmäsā, şax bemijdi, süjtčidin barıp süjt ākkā”, - depti. Süjtči: “Sigirlār pičān jemäsā, süjt bemijdi”, - depti. Qarya pıčāncigā barıptı: “Pičānči ākā, berıñ pičān, jesin sigir, besin süjt, issin kijik, besin şax, alıj say, apparıj külal, qısın közā, alıj suv, juvij tumşıq, qozičaq čoqıp, bolıj semiz”, - depti. Pičānči etipti: “Oraq joq, oraq ākkā, orıp perāmā”, - depti. Qarya oraqçıya barıptı: “Oraqči ākā, berıñ oraq, alıj pičān, jesin sigir, besin süjt,issin kijik, besin şax, alıj say, apparıj külal, qısın közā, alıj suv, juvij tumşıq, qozičaq čoqıp, bolıj semiz”, - depti. “Tajjar oraq joq, kömirčidin barıp kömir ākkā”, - depti. Qarya kömirčigā barıptı: “Kömirči ākā, berıñ kömir, apparıj usta, qısın oraq, alıj pičān, jesin sigir, besin süjt, issin kijik, besin şax, alıj say, apparıj külal, qısın közā, alıj suv, juvij tumşıq, qozičaq čoqıp, bolıj semiz”, - depti. Kömirči bir xalta kömir bepti. Kömiriñ içidā bir dana čoq bar ākā, kömirni qarya arqalap barapqan ākā, halıyı čoqtın kömir ot ap ketip, qarya küjip ölip qaptı.

О'g'uz lahjasi
Urganch shevasi

Гүррә

Мән он сәккыз йа:шымда қой бақарәдм. Атам қассапчълък әтәр әдъ. Мән қой бақмақа бър геткәннән °он-°ом беш гүндә бър гәләрәдм. Бър гүн гәсәм, бьзләнъ еләтнъ ақсаққальнъ йьпәкнъ °оғыллаптыла. Бу ақсаққалнъ Мәтмьрат ақсаққал дәрәдълә. Бу адам жаммапчълък(гүкувчилик) әтәрәдъ. Бу °оғыллаңнан йьпәкнъ мәнъ мойнъма ташадьла. Қой бақьштан гәлйәнәдъм, бу йьпәк мән гәмәстән үч гүм бурьн °оғыллаңнан; Бър гүнъ гешлькә гәлтьп, °оғыллап гетть, дәп тө:мәт ташадьла. Мәнъ атам °ула вьлән урьшьт, болмадь. Соң йанқь ақсаққал йаньна бър тода байлань альп, хана арз әтмәкә барьптыла. Хан мәнъ чақьртьрдъ. Мәнъ иккь пашшап(миршаб) альб гьттъ. Мәннән: “Йьпәкнъ қачан алдьң, нешәтьп алдьң”, - дәп сорадьла. мән хәммә вақьйань сөлләп пәрдъм. Қачан қой бақьштан гәлйәнъмнъ, бу гәпләдән хаварьм йоклькьнъ айттьм. Хан маңа йи:рмә тазий урьшнъ буйьрдъ. Мәнъ урып зьндана ташадьла. үч гүннән соң мәнъ қазьға қоштыла. Қазьға Мәтмьрат ақсаққаллам бардь. қазь бьзләдән вақьйань сорадь. мән хәммәсьнъ айтъп болғаннан соң: “Шу айтқалларың рас васа, ант иш”, - дәдъ. Мән ант иштъм. ақсаққалам хәммә гәпләнъ сөлләп: “Шу бала йьпәкнъ °оғылладь”, - дәдъ. Қазь °унь сөзьнъ қуватладь. Маңа қарап қазь: “Йьпәкнъ не:рә гьзләдьң, алғанда йа:нънда бьрәв ба:мәдь?” - дәп сорадь. Мән айттьм: “Иби, - дәдъм, - мән йьпәкнъ °оғылламадьм, - дәдъм, - мәнъ °өзьм ә:р вақьттан °өй йа:на бър гәлтьп гитәмән, мән гәсәм, йьпәкнъ °оғыллаңнаньна үч гүн боған әкән, йәнә мән °унь кьм бьлән °оғыллйман?” - дәдъм. Қазь мәнъ гәпмә кулақ салмада:м, маңа: “Қьрк тьлла төлйсән”, - дәп хөкүм чьқардь. Шүндәтьп, атам бар дунйасьнъ сатып, зо:рдан қьрк тьлла төләп, мәнъ қутқарьп алвәдь (Хива шаҳари).

Әртәк

Бър варәкән, бър йоғәкән, бър пашшань Айзада дьйән қы:зь варәкән. бър гүнъ Айзада атась вьлән шәтрәнч °ойнйдь, атасьнъ утадь. атасьна иззә вәрьп: “°өйнъ °өй етәдағанам хатын, °өйнъ йок.

этэдағанам хатын”, - дьйдь. вуннан соң, атась: “Йенэ °ойныймз”, - дьйдь. Йенэ:м °ойныйдыла. Айзада йенэ °ойнап, атасынь утадь, үчынжь мәртэ °ойнағанда:м шунныйн боладь. Айзада йенэ атасына иззэ вэрьп: “°өйнъ °өй этэдағанам хатын, °өйнъ йоқ этэдағанам хатын”, - дьйдь. Айзадань атась уйальп чькып гетэдь. Пашша кы:зынъ сөзынэ дьм ка:рь гелэдьдағын, сарайна варьп: “Жалладла, барың, кы:зымнь °өлдърьң”, - дьйдь. Пашшанъ бър да:на вэзи:рь варекән, шу вэзи:рь: “Пашшайъм, бълйән бълп сөллйдь, былмәйән гүлп сөллйдь, навчун °өлдърәмьс, сәвәпънъ айтың!” - дьйдь. Пашша боған гәпнъ айтадь. Да:на вэзи:рь: “вунныйм болса, °өз кы:зыңьзынъ °өлдърьп нәтәсьз, °өлдърмьйн бър да:ва:наға бәрәмьс, жазасынь тартып йүрьйвәрсьн”, - дьйдь.

Шуннан соң кы:зынъ чөллкә чьқарадыла. чөлдә Мәткерьм дейән бър кәммә:л йандақ чапып йүрйәнәкән. Вэзи:р Мәткерьмнъ кьчьрадь, Мәткерьм вэзи:рнъ йа:нъна гелэдь. Соң: “Саңа иншу кы:зынъ бәрәмән, аласаммь?” - дьйдь. Мәткерьм: “Йо:қ, маңа хатын гәрәкмьйдь!” - дәп қалтьрьйдь. Вэзи:р: “Алмасаң, сәнъ °өлдърәмән!” - дьйдь. Шуннан соң Мәткерьм: “Йахшь, аламан”, - дьйдь. Вэзир кы:зынъ Мәткерьмнъ °өйтнә ташап, соң қайтып гьтәдылә.

Айзада тайха тькьндә дүнья:да бьрынжъ әкән. Айзада тайха тькәдь, Мәткерьм ба:зара аппарьп сатып гелэдь. Шунныйн әтып, иккьсь гә:джәнъ-гә:джә дәмьйн, гүннъзынъ гүннъз дәмьйн, и:шләп, йахшь волып гьтәдылә, °өйлә салып аладыла.

Бър гүнъ Айзада атасынь чақырьп. улль зьйапат вәрәдь. зьйапатта шәтрәнч °ойныйдыла. Пашша хәммәнъ утадь. соң Айзада әрынъ гьйъмьнъ гьйьп, пашша вьлән шәтрәнч °ойныйдь. атасынь утадь. Соң иззә вәрәдь: “°өйнъ °өй этэдағанам хатын, °өйнъ йоқ этэдағанам хатын”, - дьйдь. Соң Айзада башьндагы чөгьрмәнъ чьқарадь. пашша қараса, °өзынъ кы:зы. Соң пашша улль той этәдь. пашшалықьнъ кы:зына вәрәдь, мьрат - махсатларына йетәдылә. (*Urganch tumani, Chakka sholikor qishlog'i*).

Gurlan shevasi

Тойға кәгәндә ...

Гүлләндә бър мәртәдә:м боғаммасьз? Бомаған босаңз тьңлаң. Мән сьзәрә кьчкәнә Гүллән туврьсьнда сөлләп пәрәмән. Азан мьнән

турдык-та, ахшам Самарка:тгаң кэгэн жорам Асқар мьнэн (эрмьйәдә бьргә бовь:дык) чай ьчп боп, машьнга отьрдык.

Рүстәм:ың тойына кэгэн экән. Асқардың ыльмась мьнэн аваль Гүлләнә барьп, осьн тойға баратавған болдык. Ина бу, қалхазьмьздың бағы Асқардың хавас мьнән алтындай таванып дуран ерькләрәнә, шахларь сыны:н дәп дуран алмаларьна қарап кьйатьрганьны көрп, тушьнтьрма:а қарадым.

-Зор-ку,- дәдә Асқар, - Самарка:тың бағларьна, охши:дәкән.

- Шуньң учуна:м буруннарь қарьлар “Кәрләң “ дәсәләр, и:нды-Гүллән, –дьйдыдә, ьрастанам, йахшы боватьр хазьрларь. Хәммә джайда курьлыш.

Асқар мьнән кәйп әтп кьдырдык. Сува тушәтавған көлә бардык. Хәзәтп қайыққа мьндык.Қармақ курдык, льйкьн хәммә- хәммәдә:м балык тутавьрмьйды-дә... Баға барьшт, кьноға кьрыш, ьндыйскьй кьно боватьр экән, тойдан соңғә қалдырдык.. Ахьр, тойа гәч боп гьтгь. Барсақ, той халь башламмапть. Рүстәмьң кәйп зор. Бүгүн ахьр йазувчы Сәйьд Әхмәд айтқаньдай, “гәччыньң бақырганьда:м сьрнайдың навасындый” йахшы гөрән кы:зыньң тойь боватьрса, унда кәйп бомай, кьмдә босьн, әкәвьә:м доктур.

Доктьрчьлькта Самарка:тта охьған. У бу ьшләрды қьлып, мьйман гүтп, гәлиньң гәлгәньнә:м бьлмәппән. Бьзәрдә мьйманларға гөбьнчә йашлар хызмат әтәд. Бьр мә:ль гелинды йеңьл машьннан чушьрән қы:злар йа:р-йа:р айтмаға қарды. Қы:злар гәлиньң атыннан кьйәвә гүл гәлтьрды. Әртьсләр ойыңға чүшт. Башландь «тойлар мубарәк». Тойларьмьздың бьр қызығы барды-да. Асқар дьм хайран болды. Бәлкьм Самарка:ттың тойларь башқача болатавгьнды. Мәнәм кормәдымав Самарка:ттың тойларьны. Тойда Асқарды хайран қалдырған нәрсә гәлин намьннан салам айтув, йьгьлләдән сүзьлышп “Белбав чечыш “. Асқардың тойдан дьм вахть хош боп қайтты. Ахьр, ьонь Гүлләньң әдәтләр дьм хайран қалдырыпть-да, әртәсьнә хәнә Гүлләнә бардык. Гүлләндь кьдырғавсьн дайра бойына бардык, ышкьлып, Асқарды той ба:на кьдыртьрдым. Бьзәрдән вахть хош боп кетсә боғань. Йақьнда Асқардан хат алдым. Йазда хәнә бараман дәпт.

Xorazm xalq qo'shiqlaridan

Айақымда зэрль кэвш қадақль,
Деймэ бала, мэн бърэвэ адақль,
Гүндэ бары:н дэсэм, и:зъм сорақль,
Ахшам бары:н дэсэм, айла қараңь.

Namaššamnan čiqqan ajla batmayaj,
Šul jarima gälän davlat qajtmayqaj.
Gälmi:n-gälmi:n bir gälipsis tojïma,
Doqqis aqšamyäča dañla atmayaj.

Ә:нндэ джемпърь дар экән,
Уезь хош пъчъмль йар экән,
Аркасыннан ьхлас мьнән қарасам,
Бабамьзың айтқаньча бар экән.

Уšäkiñnän käptär уučip ötmägäj,
Männän başqa jara көñliñ gitmägäj.
Männän başqa jara көñliñ gitändä,
Tapqan jariñ уuč aptaya jetmägäj.

Kästimiñni kim piçipti dar ätip,
Aya bilä sölläšmi:sän har ätip,
Sölläšmäsä, sölläšmäsin har ätip,
Män gitämän qadamima zar ätip.

Qipchoq lahjasi

Samarqand viloyati “дж”lovchi shevalaridan namuna

(Qulota qishlog‘i)

Айт-айт Кэръм, қалқа айт, айт, айтқан қалар.
Чулдыраған тьльгндь қатқа салар.
Бул дунйада ойнаған, күлгән қалар.
Ардақлаған джаньңнь ақыр алар.

°Өлән қайдан чыгады сөз бомаса,
Кым джетәләп джүрәды көз бомаса,
Адамзатты бекәпән көмәрәкән,
Сарт тоқыган сарала бөз бомаса.

Аргымактың баласы харьмайды,
Дәрә дыйды джүрәккә сарьмайды,
Джахшыға айтқан сөзың дасмайды,
Джаманга айтқан сөзың парьмайды.

Бешты бешкә қоссаңнар °ом болады < үн бұлады,
°Он тоқлыны терьсы том болады, <түн бұлады.
Джыгытты алған йары джақшы боса,
Быр муратқа джеткән шо(л) болады.

Тойға мьнып келгәнәм джыйрән чыбар,
Қой- қойдагы қувмак сөз быйдән чыгар,
Джыгыттың алған йары джақшы боса,
Тал чыбықтай буралып үйдән чыгар.

Аргымактың баласы харьмайды,
Дәрә дыйды джүрәккә сарьмайды,
Джыгыттың алған йары джақшы боса,
Йеки жеңь сьрәйәм тозьмайды.

Тойға мьнып келгәнәм қуралай көк,
Авдарылып чапаман айылым берк.
Қызды көргән джерьмдә кыльгым көп,
Кымыз сорап ьчәмән сувсадьм деп.

Тойға мьнып келгәнмән чыбарьмды.
Чыбарьмға такқамман томарьмды,
Беш, алты авыз сөзым басып айссам,
Тарқатар тәмәкьдәй қумарьмды.

Той-той базар, той базар боса бүгън,
Уй айлана кумар көз конса бүгън,
Джакшьлар къзыл гулдэй толса бүгън,
Джаманнар джапрак больп солса бүгън.

Bekobod Eski ovul qishlog'i shevasi

Hämmä žaqta saratan qizip ždžatir. U aptabustan čušip kettä žoldan šä:rčägä qarap žürä baštadi. Žol žayasida paxta egilgän edi. U birdän paxtazarya qarap burildi. Är bir tüp paxta xuttı ʻoyan ijilip salam beräžatqandaj edi. Baräžatip uzaqta kötäirilgän chañ-tozandı körip qaladı. Bu chañ-tozan ʻoyan qarap keläberädi, qarasa, bir mašin tola qizlar keläžatir. ʻOlar avazlariniñ bariča ašula ajtıp kelädi. O mašin ʻotip ketkänčä qarap turdı. Käj jänä ketä baštadi. ʻOnıñ əsli atı Qoşqar. Näkin ʻortaqları äzilläšip Shajir dijdi. Shajir degänčajäm bar. O är zaman - är zamanda šeräm žazip turadi. Qoşqar keş baqqanda üjigä žetip aldı, üjigä kirip apası äpkägän avqattan azyana žep, däräv žatip qaldı. O židä čarčaygʻan edi. Bügün o qanča žol žürdi, axir.

Tamahrin qishlog'i shevasi

(Хатирчи тумани).

Туврь бълэн Ейрь

Қадым заманда бър кышлакта бър джыгът барақан. "Онъ ать Туврьбайақан. "Онъ бьттэгънэ аррык атьдан башка хеш нерсэсэ джоғақан. Барып-барып кышлакта ыш камапть, шоннан соң о атьнь мьньп мәрдыкәр ышлэшкэ кетьпть. О атть мьньп джол джүрьпть, джол джүрсэйәм, мол джүрьпть Джолда уңа бър пьйэдэ кышь джолдаш бопть. "Қайға бараджатырсан?" – депть Туврьбай." Мәрдыкәрчелькка," - депть хальгы адам. Туврьбай "онъ атьнь сораса, уңа Ейрьбай дев айтыпть. О йам Туврьбайдь атьнь сорав агандан кей айтыпть: "Екэвъмьздь атьмьз джьдэ масақан, ке, джора боламыс", - депть. Туврьбай "оньң пьйэдэ джүргәнъгэ рэ:мь кеб, уңа атьнь бергәнэкән, о боса атть мьньп бър хамчы урып, джөнэп капть. Туврьбай ньмэ кылышьнь бълмэй кетъверьпть. Бър орманға джетьп орда бър тандьрға көзъ чушьпть. "Ке, қараңьда джүргәнчэ, шо тандьрдь ьчыгэ кьрьп джатай", - депть. Бу джэй хайавандардь бэзм

кылатьрган джэйъкэн, арслан пашшайакан, о °онньдан турып мейльсть башлапть. О гәпъръп боғаннан кей, түлкъ дастан башлапть: “Шо ормандь аркасыда бър ғар бар. Мен шо ғарда тураман. О джердә көрпә-төшәктәр, авкаттар, хәммәсь бар.” °Оннан кей шағал гәб башлапть: “Мен турайтқан джердә бър чъчқам бар. °Онъ кьхта тьллась бар, әр күнь о шо тьллаларьнь аптапқа апчыгып °ойнайдь”. Еннь навват айькқа кепть: “Шо ворманда бър дарах бар. °Онъ ектә шахь бар. О көб дәрдкә дуа. Шул мәмләкәттъ пашшасьньнь кьзь көб джьлдан беръ кәсәл боб джатыпть. Шо бәркләрдь кьм шашшаньң кьзьға берсә, о тузәлп кетәдь”. Айьктан соң бөръ гәб башлапть: “Шо вормандь нарьджағыда бър байдь кьх мьң койь бар, мен шо койлардан әр куни ектәсьнь джйьмән. шо арада бър бавайдь бър күчьгь бар. әгәр шо күчүхть бай аса, менъ шо күчүх койларға коймайдь.” Шо гәбләрдь Туврьбай хәммәсьнь ешьтыпть. Шо арада күн чьгыпть.Туврьбай аввал туврь түлкъ айтқан ғарға барьпть, °өрдәкь авкаттардан джепть-дағын, пьчъ дәм апть. Соң шағал айтқан тевәгә карап кетьпть. °өрдә чьчқандь тавупть, °онъ °олдъръп, кьх тьлласьнь апть. Соң байдьң алдьға барьп, уңга: “Койларьңсть сақлап қасам ньмә берәс”, - депть. ”Кьхта кой берәмән,- депть бай. Туврьбай туврь бөръ айтқан бавайдь алдьға барьп, °онъ күчүгьнь сатьвапть. Шоннан соң койлар бөрьдән кутулыпть. Кей(ън) Туврьбай шә:ргә барьпть. °өрдә пашшаньң сарайьға барьп, өзнь пашшаньң кьзьнь түзәтышьньнь айтьпть. °Онъ пашшаньң сарайьға кьрътыпть. Туврьбай пашшаньң кьзьға айьғ айтқан бәрктъ езьп перьпть. Қыз °он күндә түзәлпть. Пашша хурсән боп кьзьнь Туврьбайға берьпть. Бър джейгә уңа үй курып перьпть.

Күннәрдән бър күн о Ейрьбайдь көрпә қапть. О Ейрьбайдь уйьға кьргьзьп мөхман кьпть. Ейрьбай бу байльк мьнән хурмәткә қандай джеткәнньнь сорапть. Тувьбай уңга боған вакьйалардь айтп перьпть. Ейрьбайам туврь барьп шо тандьрға кьръп джатыпть. Кеч боғаннан соң хәммә хайваннар джйьльпть. хәммәсь ьшләр чәппә кеткәнньнь айтпть. Шовак бър чьмчык учьп кепть-дә: “Чақьмчы тандьрда,”-деп кьчьрьпть. Хәммә хайваннар тандьрға карап джүгүрьпть. °өрдәкь Ейрьбайдь көрпә, °унъ ғаджып ташлапть. Шуннай кьп Туврьбай мурат-махсатыға джетьпть.

O'zbek dialektologiyasidan test topshiriqlari.

1. O'zbek dialektologiyasining predmetini aniqlang:

- A. O'zbek shevalarini o'rganadi.
- B. O'zbek dialektlarini o'rganadi.
- D. O'zbek adabiy tiliga asos bo'lgan shevalarni o'rganadi.
- E. O'zbek tilidagi sheva, dialekt va lahjalarni o'rganadi.
- F. O'zbek lahjalarini o'rganadi.

2. Lingvistik geografiya nima?

- A. Shevalarning leksikasini yozma ravishda o'rganadi.
- B. Shevaga xos xususiyatlarni o'rganadi.
- D. Shevaga xos xususiyatlarni kartada aks ettirish orqali o'rganadi.
- E. Shevaning fonetik xususiyatlarini rasmlarda belgilaydi.
- F. Shevaning grammatik xususiyatlarinigina xarita orsali o'rganadi.

3. "Transkripsiya" so'zining ma'nosi nima?

- A. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o'tish.
- B. Yozuvda tovushlarni aniq ifodalash.
- D. Harflarning o'qilishini ta'minlash.
- E. Harf va tovush munosabatini belgilash.
- F. Qayta yozish.

4. a,e unlilari tavsifi to'g'ri aks etgan qatorni toping.

- A. Old qator, yuqori-tor.
- B. Old qator, lablangan.
- D. Old qator, quyi-keng.
- E. Old qator, lablanmagan.
- F. Old qator, o'rta-keng.

5. Chig'atoy, o'g'uz, qipchoq lahjalari qaysi olim tasnifida tilga olingan?

- A. Polivanov Y. D.
- B. Reshetov V. V.
- D. Borovkov A. K.
- E. Yudaxin K. K.
- F. Yunusov G'.O.

6. Labial singarmonizmning tavsifi qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

A. So'zdagi unilarning old qator va lablanganlik darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.

B. So'zda lablangan unilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

D. So'zdagi old qator lablangan unilarning uyg'unlashuvi.

E. So'zdagi orqa qator lablangan unilarning uyg'unlashuvi.

F. So'zdagi lablangan unilarning uyg'unlashuvi.

7. Tovush mosligi mavjud so'zlar qatorini belgilang.

A. terək, terəğъ

B. oraқ, oraғъ

D. topръ, doppъ

E. ketdъ, kettъ

F. yog'mъr, yamg'ъr

8. Qaysi dialektlarda o'rin-payt, chiqish kelishiklari va egalik affikslari orasida "n" undoshi orttiriladi?

A. Toshkent, Samarqand.

B. Xorazm, Samarqand.

C. Xorazm, Forish.

D. Xorazm, Shahrisabz.

E. Xorazm, Sariosiyo.

9. Toshkent shevasida -lar affiksi qaysi turkum so'zlariga qo'shilib hurmat ma'nosini ifoda qiladi:

A. Faqat otlarga.

B. Faqat fe'llarga.

C. Ham otlarga, ham fe'llarga.

D. Ham otlarga, ham sifatlarga.

E. Ham sifatlarga, ham fe'llarga.

10. Toshkent va Samarqand shevalari qaysi unlining qo'llanish-qo'llanmasligiga ko'ra farq qiladi?

A. e va ɔ

B. a va ɔ

C. a va e

D. ɔ va e

E. e va o

11. Sheva deb:

- A. O'zbek tilining kichik territoriyasiga oid qismiga aytiladi.
- B. O'zbek tilining o'ziga xos leksik xususiyatlariga oid bir qismiga aytiladi.
- C. O'zbek tilining o'ziga xos fonetik va grammatik xususiyatiga ega bo'lgan qismiga aytiladi.
- D. Sheva territorial tildir.
- E. O'zbek tilining leksik fonetik va grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan kichik qismiga aytiladi.

12. O'zbek adabiy tiliga berilgan to'liq ta'rifni aniqlang:

- A. O'zbek adabiy tili asrlar davomida bir qolipga tushgan, silliqlashgan tildir.
- B. O'zbek adabiy tili milliy tilning yuqori bosqichi bo'lib, so'z san'atkorlari tomonidan sayqal berilgan, bir qolipga solingan tildir.
- C. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan barqaror, fonetik va morfologik jihatdan bir qolipga solingan milliy tilning yuqori bosqichidir.
- D. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, me'yorlashgan tildir.
- E. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik va grammatik jihatdan bir qolipga solingan, so'z ustalari tomonidan silliqlangan tildir.

13. Fonetik transkripsiyaga berilgan ta'rifni belgilang:

- A. Tarixiy yodnomalardagi matnlarni talaffuz qilish normalarini belgilab beruvchi yozuv sistemasidir.
- B. Fonemaning variatsiyalari va variantlari bo'lgan konkret nutq tovushlarini yozib olishda qo'llanadigan yozuv sistemasidir.
- C. Fonemalarning to'g'ri talaffuzini ta'minlovchi yozuv sistemasidir.
- D. To'g'ri talaffuz normalarini aks ettiruvchi harflar yig'indisidir.
- E. To'g'ri yozish va talaffuz qilishga xizmat qiladigan belgilar sistemasidir.

14. a, o unllariga berilgan to'g'ri tavsifni belgilang:

- A. Umumturkiy unllardir.
- B. Orqa qator unllardir.

- C. Yuqori-tor unlilardir.
- D. Barcha shevalarda uchrovchi unlilardir.
- E. O'zlashgan unlilardir.

15. Qarlug'-chigil uyg'ur, qipchoq, o'g'uz lahjalari kimning tasnifida aks etgan?

- A. Polivanov E. D.
- B. Reshetov V. V.
- C. Borovkov A. K.
- D. Yudaxin K. K.
- E. Yunusov G'.O.

16. Umlaut deb:

- A. Oldingi bo'g'indagi unliga keyingi bo'g'indagi unlining moslashishiga aytiladi.
- B. Keyingi bo'g'indagi unlining oldingi bo'g'indagi unliga ta'siriga aytiladi.
- C. O'zkdagi unlining affiksdagi unliga ta'sirini bildiradi.
- D. Affiksdagi unlining o'zkdagi unliga ta'sir etishiga aytiladi.
- E. Affiksdagi old qator unlining o'zkdagi orqa qator unliga ta'sir etishi va o'z xarakteriga o'xshatib olishiga aytiladi.

17. Unli va undoshlar mosligi qanday nomlanadi?

- A. Assimilyatsiya.
- B. Dissimilyatsiya.
- C. Singarmonizm.
- D. Spirantizatsiya.
- E. Akkomodatsiya.

18. -lyk, -lyg', -ly: affikslari qaysi shevada ko'plik ma'nosini ifodalaydi?

- A. Qurama shevalarida.
- B. Marg'ilon shevasida.
- C. O'sh shevasida.
- D. Qorako'l shevasida.
- E. Toshkent shevasida.

19. Toshkent dialektiga xos hozirgi zamon fe'l tuslanishini aniqlang.

- A. bəvəmmən
- B. bəvətəma(n).
- C. bəvəmmən.
- D. bəvətəm.
- E. bəvəttəmən.

20. -səməz affiksi qaysi dialektida va qaysi fe'l shaklini hosil qiladi?

- A. Shimoliy o'zbek shevalarida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- B. Toshkent dialektida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- C. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak birlik shakli.
- D. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik fe'li shakli.
- E. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak ko'plik shakli.

21. Dialekt deb:

- A. Bir-biriga teng bo'lgan shevalar yig'indisiga aytiladi.
- B. Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalarni bildiradi.
- C. Leksik, fonetik va morfologik xususiyatlari yaqin bo'lgan shevalarni birlashtiradi.
- D. Dialektlar asosida shevalar paydo bo'ladi.
- E. Leksik, fonetik va morfologik jihatdan yaqin bo'lgan hamda o'zbek tilining nisbatan kattaroq territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

22. Adabiy tilning tayanch dialektiga to'g'ri baho berilgan qatorni aniqlang.

- A. Adabiy tilning leksik normalarini tayanch dialekt belgilaydi.
- B. Adabiy tilning eng muhim fonetik va morfologik normalari tayanch dialektdan olinadi.
- C. Adabiy til to'laligicha tayanch dialekt asosida rivojlanadi.
- D. Adabiy tilning rivojlanishi tamoyillarini tayanch dialekt belgilab beradi.
- E. Tayanch dialekt adabiy tilning barcha normalarini belgilab beradi.

23. y, y unilari tavsifi to'g'ri keltirilgan qatorni toping.

- A. Orqa qator, lablangan.
- B. Old qator lablangan.

- C. Yuqori-tor, lablangan.
- D. Old qator, yuqori-tor.
- E. Old qator, quyi keng.

24. Turk-barlos shevasi qaysi olim tasnifida tilga olinadi?

- A. Polivanov E. D.
- B. Reshetov V. V.
- C. Borovkov A. K.
- D. Yudaxin K. K.
- E. Yunusov G'. O.

25. Ushbu ta'riflardan qaysi biri singarmonizm qonunini to'g'ri ifoda qiladi?

A. Unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

B. Unlilarning old qator va orqa qator hamda lablanish darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.

C. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining xususiyatiga ko'ra keyingi bo'ginlardagi unlilarning uyg'unlashuvi.

D. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining orqa qator va old qator lablangan va lablanmaganligiga ko'ra keyingi bo'g'indagi unlining uyg'unlashuvi.

E. So'z o'zagidagi unlining orqa qator va old qator, lablangan va lablanmaganligiga ko'ra affiksdagi unlilarning uyg'unlashuvi.

26. Kontrast juft unlilar berilgan qatorni toping.

- A. а - ъ
- B. ә - е
- C. и - ъ
- D. о - ө
- E. ы - ъ

27. Qaysi dialektlarda o'rin-payt va jo'nalish kelishiklari almashinib qo'llanadi?

- A. Toshkent va Farg'onada.
- B. Qorako'l va Xorazmda.
- C. Samarqand, Toshkent viloyatlarida.
- D. Namangan va Andijonda.

E. Qashqadaryo va Surxondaryoda.

28. O'g'uz lahjasiga xos harakat nomi affiksini aniqlang.

A. -йәр, -maq

B. -maq, -mæk

C. -mæk, -sh

D. -v, -maq

E. -mæk, -ъsh

29. Qaratqich kelishigining -иң, -ың, -уң -үң affiksi qaysi shevalarda qo'llaniladi?

A. Barcha shevalarda.

B. Toshkent shevasida.

C. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda.

D. Singormonizmli shevalarda.

E. Qipchoq lahjasi shevalarida.

30. Qipchoq lahjasi uchun xarakterli bo'lgan harakat nomi affiksini ko'rsating.

A. -maq

B. -v

C. -mæk

D. -sh

E. -ysh.

31. Lahjaning ta'rifini aniqlang.

A. Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalar jamidir.

B. Bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlar jamidir.

C. Etnik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlarni birlashtiradi.

D. Lahja - bu aslida til, sheva ma'nolarini anglatadi.

E. Dialektlarning yuzaga kelishiga asos bo'ladi.

32. O'zbek lahjalari to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

A. O'g'uz, qipchoq, Jizzax.

B. O'g'uz, qirg'iz, Qoraqalpoq.

C. O'g'uz, qipchoq, qarluq.

D. O'g'uz, nayman, qarluq.

E. O'g'uz, barlos, qipchoq.

33. o, ø unilari tavsifi qaysi qatorda berilgan:

- A. Quyi-keng, lablangan.
- B. Yuqori-tor lablangan.
- C. O'rta-keng, old qator.
- D. O'rta-keng, lablangan.
- E. O'rta-keng, orqa qator.

34. O'zbek shevalarining rang-barangligini quyidagi omillardan qaysi biri ta'minlagan?

- A. O'zbeklarning etnik xususiyatlari, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.
- B. O'zbeklarning turmush tarzi, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.
- C. O'zbeklarning etnik xususiyatlari va o'zbek tiliga tojik tilining ta'siri.
- D. O'zbek tiliga turkiy tillarning ta'siri.
- E. O'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

35. Palatal singarmonizmning to'g'ri javobini belgilang.

- A. So'zda unilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- B. So'zda unilarning old qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- C. So'zda unilarning moslashganligi xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- D. So'zda unilarning lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- E. So'zda unilarning old qator va orqa qator hamda lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

36. Ikkilamchi cho'ziq unililar qanday yuzaga kelgan?

- A. So'zdagi biror unli tovushning tushib qolishi natijasida paydo bo'ladi.
- B. So'zdagi biror undosh tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.
- C. So'zdagi biror bo'g'inning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.
- D. So'zdagi urg'u o'rnining o'zgarishi bilan yuz beradi.
- E. So'zdagi bo'g'inlardan birining tarixiy taraqqiyoti natijasidir.

37. Tushum kelishigi qaratqich ma'nosida qaysi shevalarda qo'llanadi?

- A. Toshkent, Shimoliy o'zbek shevalari.
- B. Toshkent, Samarqand.
- C. Toshkent, Qarshi.
- D. Toshkent, Forish.
- E. Toshkent, Namangan.

38. -джан affiksi qaysi dialektida xotin-qizlar ismiga qo'shilib hurmat ma'nosini ifodalaydi?

- A. Toshkent dialektida.
- B. Samarqand dialektida.
- C. Xorazm dialektida.
- D. Qurama shevalarida.
- E. Andijon dialektida.

39. -джэк, -аджақ affikslari qaysi lahjada qo'llanadi?

- A. O'g'uz lahjasida.
- B. Qorako'l shevasida.
- C. O'g'uz, qipchoq lahjalarida.
- D. Qipchoq lahjasida.
- E. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasida.

40. Quyidagilardan qaysi biri lahja emas?

- A. Qarluq.
- B. Qipchoq.
- C. O'g'uz.
- D. Qozoq-nayman.
- E. Qarluq-chigil-uyg'ur.

41. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. O'rta o'zbek.
- B. Janubiy Xorazm.
- C. Qarluq.
- D. Do'rmon.
- E. Jaloyir.

42. O‘zbek adabiy tilining tayanch dialektlari ko‘rsatilgan qatorni belgilang:

- A. Toshkent, Farg‘ona.
- B. Toshkent, Andijon.
- C. Toshkent, Jizzax.
- D. Samarqand, Toshkent.
- E. Farg‘ona, Namangan.

43. и, ы unilari tavsifi to‘g‘ri berilgan qatorni belgilang.

- A. Yuqori-tor, lablanmagan.
- B. Quyi-keng, lablanmagan.
- C. Old qator, yuqori-tor.
- D. Orqa qator, yuqori-tor.
- E. Orqa qator, lablangan.

44. Dialektolog olimlarni ko‘rsating.

- A. Asqarova M., Shoabdurahmonov Sh., Abdurahmonov G‘.
- B. Shoabdurahmonov Sh., Abdullayev F., Ibrohimov S.
- C. Ibrohimov S., Abdullayev F., Hojiyev A.
- D. Abdullayev F., Reshetov V., Abdurahmonov G‘.
- E. Shoabdurahmonov Sh., Aliyev A., Rahmatullayev Sh.

45. Birlamchi cho‘ziq unilarning saqlanib qolishi qaysi omilga bog‘liq?

- A. Biror unli tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.
- B. Biror shevaga boshqa shevalarning ta’siri natijasida yuzaga keladi.
- C. Qadimgi turkiy tildagi cho‘ziq unlining saqlanib qolishi natijasidir.
- D. Shevaning biror tarixiy taraqqiyoti davrida paydo bo‘lgan.
- E. Shevaga boshqa turkiy tillarning ta’siri natijasida paydo bo‘lgan.

46. O‘zbek shevalarida kelishiklarning eng kam miqdori va qaysi dialektlarda qayd qilinadi?

- A. 5ta, Toshkent va Farg‘onada.
- B. 5ta, Jizzax va Samarqand.
- C. 4ta, Qipchoq va o‘g‘uz lahjasi dialektlarida.
- D. 4ta, Surxondaryo va Buxoroda.
- E. 4ta, Jizzax va Andijonda.

47. -lar/lar ko‘plik affiksi qaysi shevalarda qo‘llaniladi?

- A. Toshkent shevasida.
- B. Buxoro o‘zbek shevalarida.
- C. Umlaut qonunini saqlagan shevalarda.
- D. Singarmonizm qonunini saqlagan shevalarda.
- E. Assimilatsiya qonunini saqlagan shevalarda.

48. -cha affiksi qaysi shevalarda erkalash, kichraytirish, ma’nosini ifodalashda qo‘llanmaydi?

- A. Shimoliy o‘zbek shevalarida.
- B. Farg‘ona dialekti shevalarida.
- C. Surxondaryo dialektida.
- D. Jizzax dialektida.
- E. Toshkent dialektida.

49. Qaysi qatorda egalik affixlari variantlari qo‘llangan?

- A. -ьm, -сь
- B. -ьm, -dъ
- C. -ьн, -сьз
- D. -ь, -k
- E. -mъз, -dъr

50. н (ng) undoshi to‘g‘ri tavsifi berilgan qatorni toping.

- A. Til oldi, portlovchi.
- B. Til orqa, qorishiq portlovchi.
- C. Til oldi, sirg‘aluvchi.
- D. Til orqa, portlovchi-sirg‘aluvchi.
- E. Til oldi, portlovchi-sirg‘aluvchi.

51. Ёзъууу fe‘li qaysi dialektida qo‘llanadi va qanday fe‘l shakli?

- A. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli ko‘plik shakli.
- B. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik mayli jamlik shakli.
- C. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon shakli.

D. Jizzax dialektida I shaxs aniqlik mayli, hozirgi kelasi zamon ko‘plik shakli.

E. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon, ko‘plik shakli.

52. Dialektal leksika deganda nimani tushunasiz?

- A. Faqat muayyan shevaga xos bo'lgan so'zlar.
- B. Bir guruh shevalarga xos bo'lgan so'zlar.
- C. O'zbek adabiy tilida uchramaydigan so'zlar.
- D. Biror shevaga xos bo'lgan barcha so'zlar yig'indisi.
- E. Barcha shevalarda uchraydigan so'zlar.

53. Transliteratsiya nima?

- A. Shevalarni yozib olishda qo'llanadigan yozuv tizimi.
- B. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o'girish.
- C. Matnlarni qayta yozib chiqish.
- D. Tovushlarni aniq belgilovchi harflar tizimi.
- E. Talaffuz me'yorlarini belgilab beruvchi yozuv.

54. O'zbek shevalarida unlilar miqdori to'g'ri berilgan qatorni aniqlang.

- A. 7-8 ta.
- B. 6-13 ta.
- C. 5-13 ta.
- D. 9-10 ta.
- E. 6-12 ta.

55. -lar/lar affiksi qaysi lahjada hurmat ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?

- A. Shimoliy o'zbek shevalarida.
- B. O'g'uz lahjasida.
- C. Qipchoq lahjasida.
- D. O'rta o'zbek dialektida.
- E. Qarluq lahjasida.

56. "H" undoshi qo'llanmaydigan shevani ko'rsating:

- A. Toshkent.
- B. Sayram.
- C. Turkiston.
- D. Xorazm.
- E. Buxoro.

57. Assimilyatsiyaga uchragan tovushli so'zni toping:

- A. Məmləkət-məlməkət

- B. Доррѣ-торрѣ
- C. Дѣртѣг-дѣртѣггѣ
- D. О'г'ъл-о'г'лъ
- E. Дунѣѣ-дунѣѣ

58. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. Samarqand.
- B. Qipchoq.
- C. Xorazm.
- D. Buxoro.
- E. Marg'ilon.

59. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. Toshkent.
- B. O'g'uz.
- C. Nayman.
- D. Jaloyir.
- E. Baxmal.

60. Fonematik transkripsiya nima?

- A. Konkret nutq tovushlarining talaffuzini aks ettiruvchi yozuv.
- B. Tarixiy obidalar matni talaffuzini belgilovchi yozuv.
- C. Fonemalarning talaffuzini aks ettiruvchi yozuv
- D. Fonemalarni ifodalovchi yozuv.
- E. Fonemalarni ajratuvchi belgi.

61. Unlilarning uchlamchi cho'ziqligi qaysi dialektida yorqinroq

ko'rinadi?

- A. Namangan shahar dialektida.
- B. Namangan atrof shevalarida.
- C. O'sh dialektida.
- D. Andijon dialektida.
- E. Farg'ona dialektida.

62. Tasdiq ifodalovchi "hava" so'zi qaysi shevalarda uchraydi?

- A. Sariosiyo shevasida.
- B. Xorazm shevalarida.
- C. Qarshi shevasida.
- D. Forish shevasida.

E. Iqon shevasida.

63. Qorabuloq shevasi V.V.Reshetov tasnifi bo'yicha qaysi lahjaga kiradi?

A. O'g'uz

B. Qipchoq

C. O'g'uz, qipchoq

D. Shimoliy o'zbek

E. Qarluq, o'g'uz.

64. So'z boshida "k" undoshi qaysi lahja shevalarida "g" undoshiga almashadi:

A. Iqon shevasida

B. Qorabuloq shevasida

C. Xorazm shevalarida

D. Forish shevasida

E. Turkiston shevasida

65. "Shayboniy-o'zbek dialekti" deb nomlangan shevalar guruhi qaysi olimning tasnifida aks etgan?

A. Reshetov V. V.

B. Yudaxin K. K.

C. Yunusov G'. O.

D. Borovkov A. K.

E. Polivanov E. D.

66. "эйъмгълә" so'z shakli Toshkent shevasida:

A. Faqat oyisini bildiradi va hurmat ma'nosini anglatadi

B. Oyisi va singlisini bildiradi

C. Oila a'zolarining barchasini bildiradi va hurmat ifodalaydi

D. Otasi va onasini anglatadi va hurmat bildiradi.

E. Otasi-onasi va qarindoshlarini bildiradi va hurmat ifodalaydi

67. So'z boshida "й" o'rnida "дж" ishlatadiganlar qaysi lahja vakillari?

A. Qarluq, qipchoq

B. O'g'uz, qipchoq

C. O'g'uz

D. Qipchoq

E. Qarluq

68. Prof. E.D. Polivanov va V.V. Reshetovlarning o'zbek shevalari tasnifida farqlanadigan asosiy atamalar qaysilar?

A. Qarluq-chigil uyg'ur, chig'atoy

B. Qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq

C. Qipchoq, chig'atoy

D. Chig'atoy, o'g'uz

E. Qipchoq, o'g'uz

69. "Diftong"ga berilgan aniq javobni belgilang.

A. Unlilarning cho'ziq talaffuzi

B. So'z boshida unlilar oldida artikulyatsiyasi yaqin bo'lgan unli va undoshlarning orttirilishi

C. So'z boshida unlilarning ikkilanishi.

D. So'z boshida unlidan oldin undoshlarning orttirilishi.

E. So'z boshida unlining qisqa talaffuz qilinishi.

70. Lablangan unlilar qatorini toping.

A. ə, ү

B. а, у

C. у, и

D. о, у

E. а, ь

71. Lablanmagan unlilar qatorini toping.

A. о, ə

B. о, ө

C. ү, и

D. о, у

E. а, ь

72. Shevalardagi hozirgi zamon davom fe'li hosil qiluvchi affikslar qatorini toping.

A. -дѣк, -дѣқ

B. -asan, -аджақ

C. -эp, -vət

D. -gənmən, -ьbmən

E. -alb, -əsb

73. Xorazm shevalarida buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligiga xos shaklni belgilang.

- A. барайъқ
- B. бәгъйлу
- C. баралъ
- D. борәйлък
- E. бәрсън

74. Tovush mosligi mavjud bo'lmagan qatorni belgilang.

- A. йег-джер
- B. dedъ-dәdъ
- C. tertъ-dәbtъ
- D. kel-gәl
- E. bor-ber

75. Qaysi tovush so'z boshida qo'llanmaydi?

- A. p
- B. f
- C. н
- D. sh
- E. l

“O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI” FANIDAN O‘QUV AMALIYOTI TOPSHIRIQLARI

“O‘zbek dialektologiyasi” kursi bo‘yicha standart talablarga ko‘ra sheva ateriallarini to‘plashni ko‘zlagan o‘quv amaliyoti o‘tkaziladi. Bu amaliyotdan maqsad talabalarning mayyan bir sheva vakili bilan jonli muloqotga kirishib, undan shu shevaga xos bo‘lgan xususiyatlarni yozib olish va shu orqali o‘zbek shevalari to‘g‘risidagi bilimni mukammallashtirishdir. Bunda har bir amaliyotga chiqqan talaba oldindan tayyorlab qo‘yilgan savollarga javob olish bilan birga, savol-javob jarayonida ma‘lum bir voqeani, xalq og‘zaki ijodi namunalarni aytish jarayonida betakror (orginal) til faktlarini ilg‘ab olishga ko‘proq ahamiyat berishi lozim bo‘ladi. O‘quv amaliyotiga chiqishdan oldin, albatta, uning ilmiy rahbari talabalarni ham nazariy, ham amaliy jihatdan hamda zamonaviy texnika bilan qurollantirishi va tegishli maslahatlar berishi lozim bo‘ladi.

O‘quv amaliyotini amalga oshirish shakllari:

1. Ilmiy rahbar boshchiligida 12-13ta, yoki guruh talabalarining yalpi biron tuman yoki qishloqqa borib, o‘sha joyning sheva vakillaridan material to‘plash. Amaliyotning bu turi dialektologik ekspeditsiya ham deyiladi. Iqtisod va sharoit taqozo qilsa, bu amaliyot samarali shakl hisoblanadi, chunki talabalarda bir-biridan o‘rganish imkoniyati bo‘ladi. Bu amaliyot natijalariga ko‘ra talaba hisobot yozadi va u o‘rnatilgan tartiblarda guruh rahbari tomonidan baholanadi.

2. Ilmiy rahbarning ishlab chiqqan rejasi asosida talaba individual tarzda savolnomadagi vazifalarga o‘z shevasi yoki ilmiy rahbar belgilagan sheva bo‘yicha material to‘plab keladi va uni referat shakliga keltiradi. Bu referat rahbar tomonidan tekshirilib, o‘rnatilgan tartiblarda baholanadi.

O‘quv amaliyotiga talaba portativ magnitofon, imkoniyati bo‘lsa vidiokamera bilan chiqishi maqsadga muvofiqdir. Talaba dialektologik amaliyotga chiqishdan oldin quyidagi namunada dastur (lekin bu dastur ijodiy rivojlantirilishi va tegishlicha o‘zgartirilishi mumkin):

1. Shevasi o‘rganilayotgan aholining yashash joyi haqida umumiy ma‘lumot, aholining milliy tarkibi, ularda o‘zbeklarning nisbiy miqdori,

aholi punkti atrofidagi sheva vakillari, boshqa millat vakillari haqida ma'lumot. Sheva vakillarining kasb-kori.

2. Shevaning o'zbek shevalari tasnifidagi o'rni.

3. Shevada **a, ɔ** unlilarining qo'llanilishi.

4. Singarmonizmning qaysi turi shevada qo'llaniladi: a) palatal singarmonizm saqlangan so'z va grammatik shakllar qatnashgan ikki jumla yozing; b) labial singarmonizm elementlarini saqlagan so'z shakllaridan beshta misol yozing.

5. Birlamchi va ikkilamchi cho'ziq unlilar saqlangan so'zlarga beshtadan misol keltiring.

6. Diftong unlilar bormi? Diftonglashishning qanday shakllari uchraydi?

7. Adabiy tildagi jarangsiz undoshlar shevada qaysi o'rinlarda jaranglashadi? Misollar yozib, sharhlab bering.

8. Adabiy tildagi jarangli undoshlar shevada jarangsizlanishiga ham misollar keltiring.

9. Adabiy tilda so'z boshida qatnashadigan undoshlar shevada qaysi undoshlar bilan almashishi mumkin? (masalan, doppръ – to'ppръ).

10. **H** undoshi talaffuzda bormi? U qaysi o'rinlarda o'zining adabiy tildagi mavqeyini saqlab qoladi? Misollar keltiring. **H** undoshi talaffuzda yo'q bo'lsa, uning adabiy tildagi o'rni qanday to'ldiriladi? Misollar yozing.

11. Adabiy tildagi **F** undoshi shevalarda qanday variantlarga ega bo'ladi? Misollar yozing.

12. **B** undoshi **v** va **p** ga o'tishi mumkinmi? Misollar yozing.

13. **L** undoshining so'z boshida qo'llanishiga misollar keltiring.

14. Umlaut hodisasiga (ɔt - ɛtə) misol keltiring.

15. Sheva “й”lovchi shevami yoki “дж”lovchimi? So'z boshida “й” yoki “дж” qatnashgan o'nta misol yozing.

16. Qo'shma so'zlarda fonetik o'zgarishlar yuz beradimi? Masalan, *bu yerda* “**borda**”, beshta misol yozing, va fonetik o'zgarishlarni izohlang.

17. So'z boshida, o'rtasida va oxirida tovush orttirilishiga misollar keltiring. Masalan: *ayvon – həvən, uzum – üzüm* va b.

18. Soʻz urgʻusining turli turkumlardagi soʻzlar boʻgʻinlariga tushishiga misol keltiring.

19. Shevada oʻzidan katta notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

- ayollarga;
- erkaklarga.

20. Oʻzidan kichik notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

- singillarga;
- ukalarga.

21. Oʻz ota-onasini, qarindosh-urugʻlarini nima deb chaqiradi:

- onasini;
- otasini;
- onaning ukasi va akasini;
- otaning ukasi va akasini;
- onaning opasi va singlisini;
- otaning opasi va singlisini;
- onaning otasi va onasini;
- otaning otasi va onasini;
- opa-singillarning farzandlari bir-birlarini;
- aka-ukalarning farzandlari bir-birlarini.
- opasining erini nima deb chaqiradi?

22. Akasining qayligʻini nima deb chaqiradi?

23. Qaynota, qaynona kelinini nima deb chaqiradi? Yangi kelin qayinegachi, qayni va qayni singillariga ism qoʻyadimi? Qanday ismlar? Misollar yozing.

24. Non yopish jarayonida qoʻllaniladigan predmet va jarayon nomlari.

25. Ovqat pishirishda qoʻllaniladigan predmet va jarayon nomlari.

26. Ovqat nomlari.

27. Kunda bezovta qiladigan hashoratlar va gazandalarning nomlari.

28. Qushlar, parrandalar, ular mahsuloti nomlari

29. Mevali va mevasiz daraxtlarning nomi.

30. Sabzavot va poliz mahsulotlari nomlari.

31. Sheva vakillari kasb-kori bilan bogʻliq boʻlgan 20 soʻzni yozing va izohlab bering.

32. Ko'plik shaklini ifoda qiluvchi affikslar va ularning variantlari. Ko'plik affiksining hurmat ma'nosida qo'llanishi haqida ham ma'lumot bering.

33. Erkalash-kichraytirish affikslari.

34. Qaratqich va tushum kelishigi qo'shimchalari. Bu kelishiklarning ayrimlari bo'lmasa unga izoh bering va shevaning o'ziga xos turlanishidagi fonetik o'zgarishlarga izoh bering.

35. Jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalari. Bu kelishiklarning ayrimlari bo'lmasa unga izoh bering va shevaning o'ziga xos turlanishidagi fonetik o'zgarishlarga izoh bering.

36. Sonning ma'no turlarini hosil qiluvchi affikslar.

37. Olmosh turlarini yozing.

38. O'tgan zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (5ta shakl).

39. Hozirgi zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (2ta shakl).

40. Kelasi zamon fe'llari tuslanishiga misolar yozing (3ta shakl).

41. Fe'llarning ravishdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

42. Fe'llarning sifatdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

43. Fe'llarning harakat nomi shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

44. Shevaga xos bo'lgan yana qanday faktlarni qayd qilgan bo'ladingiz?

45. Bu savolnoma dasturga xalq og'zaki ijodidan 2ta matn: 1 she'riy matn (kamida 10 qator) va 1 nasriy matn ilova qilish lozim (hajmi kamida 3 sahifa).

Baholash

Amaliyot topshiriqlarining 1-44-savollariga to'g'ri javoblarning har biri 2 ball bilan baholanadi, 45-topshiriqning to'g'ri bajarilishi maksimal bali 12 baldir.

Mustaqil ishlar uchun adabiyotlar

Абдуллаева Д. Ўзбек тили ашоба шевасининг фонетик хусусиятлари. – Тошкент, 1999.

Ashirboev S. O'zbek dialektologiyasi. -- Toshkent, 2011, 2013.

Бегалиев М. Қ. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеваси лексикаси. – Тошкент: Iqtisod-Moliya, 2007.

Бобожонов Й. Жанубий Хоразм этнографик лексикаси. НДА. – Тошкент, 1997.

Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. АДД. – Москва, 1991.

Ибрагимов Ю.М. Жанубий Орол бўйи шевалари тадқиқи. – Тошкент, 2000.

Ибрагимова З. Ю. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари қишлоқ хўжалиги лексикасининг лингвогеографик тадқиқи. НДА. – Тошкент, 2009.

Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990.

Муродова Н. Навоий вилояти ўзбек шевалари лексикаси // ЎТА. – Тошкент, 2000. 5-сон.

Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.

Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

Набиева Д. А. Ўзбек тилида лисоний бирликларнинг нивариант-вариант муносабати. – Тошкент, 1998.

Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Тошкент: Мухаррир, 2011.

Тиллаева М. Б. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент, 2006.

Саидова М. Ш. Наманган шеваларидаги қариндошлик терминларининг лексик-семантик таҳлили. – Тошкент, 1995.

Тўйчибоев Б., Ширинов С, Қашқирли Қ. Туганмас бойликлар булоғи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991.

Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий, 2004.

Файзуллаев Б. Хидиров О. Диалектизмлар ва контекст // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. – Тошкент: ТДПУ, 2010.

Enazarov T., Karimjonova V. A., Ernazarova M.S., Mahmadiyev Sh. S., Rixsiyeva K. G'. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.

Шералиев Ш. Э. Ўзбек тили Шарқий Хўжанд шеваларининг грамматик категориялари. – Тошкент, 2001.

Шоимова Н. Ўрта Қашқадарё “же”ловчи қипчоқ шевалари лексикаси. – Тошкент, 1999.

Эргашев А. А. Андижон вилояти этнонимларининг ареал-ономастик тадқиқи. НДА. – Тошкент, 2012.

MUNDARIJA

Kirish	3
O‘zbek dialektologiyasining predmeti, maqsad va vazifalari	4
Transkripsiya	12
O‘zbek shevalarining fonetik xususiyatlari	19
O‘zbek shevalarining morfologik xususiyatlari	29
O‘zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari.	49
O‘zbek shevalarining leksik xususiyatlari	51
Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi.	55
Qipcoq lahjasi.	61
O‘g‘uz lahjasi.	64
Areal lingvistika (lingvistik geografiya).	67
O‘zbek adabiy tili va dialektlar	73
O‘zbek tilining dialektal bo‘linishi.	78
Amaliy mashg‘ulotlar uchun materiallar.	88
O‘zbek dialektologiyasidan test topshiriqlari	109
“O‘zbek dialektologiyasi” fanidan o‘quv amaliyoti topshiriqlari	125
Mustaqil ishlar uchun adabiyotlar.	129

ОГЛАВЛЕНИЕ

Введение	3
Предмет, цели и задачи узбекской диалектологии	4
Транскрипция.	12
Фонетические особенности узбекских говоров	19
Морфологические особенности узбекских говоров	29
Синтаксические особенности узбекских говоров	49
Лексические особенности узбекских говоров.	51
Карлуко-чигиле-уйгурское наречие.....	55
Кипчакское наречие.....	61
Огузское наречие.....	64
Ареальная лингвистика (лингвистическая география).....	67
Узбекский литературный язык и диалекты.	73
Диалектное членение узбекского языка	78
Материалы для практических занятий	88
Тестовые задания по узбекской диалектологии	109
Задания учебной практики по узбекской диалектологии.	125
Литература для самообразования	129

CONTENTS

Introduction.....	3
Subject, the purposes and problems of the Uzbek dialectology.....	4
Transcription.....	12
Phonetic features of the Uzbek dialects.....	19
Morphological features of the Uzbek dialects.....	29
Syntactic features of the Uzbek dialects.....	49
Lexical features of the Uzbek dialects.....	51
Karluk-Chigil-Uygur dialect.....	55
Kypchak dialect.....	61
Oghuz dialect.....	64
Areal linguistics (linguistic geography).....	67
The Uzbek literary language and dialects.....	73
Dialectal division of the Uzbek language.....	78
Materials of a practical training.....	88
Test tasks on the Uzbek dialectology.....	109
Targets of educational practice for the Uzbek dialectology.....	125
The literature for self-education.....	129

YOZUVLAR UCHUN

KBK 81.12(5 O‘zb) 7
UO‘K: 119.5.3.

ISBN 978-9943-381-05-6

Ashirboyev Samixon. O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI // darslik //
T.: «NAVRO‘Z» nashriyoti 2016. – 136 b.

Ashirboyev Samixon

O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

“NAVRO‘Z” nashriyoti
Nashriyot litsenziyasi № AI 170. 23.12.2009 y.
100000, Toshkent sh. A.Temur 19.

Adadi 1000 nusxa. Hajmi 8,5 b/t.
“Times New Roman” garniturasi. Format 60x84 ¹/₁₆
Nizomiy nomidagi TDPU bosmaxonasida nashr qilindi.
Toshkent sh., Yusuf Xos Hojib 103.

KBK 81.12(5 O‘zb) 7
UO‘K: 119.5.3.

ISBN 978-9943-381-05-6

Ashirboyev Samixon. O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI // darslik //
T.: «NAVRO‘Z» nashriyoti 2016. – 136 b.

Ashirboyev Samixon

O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

“NAVRO‘Z” nashriyoti
Nashriyot litsenziyasi № AI 170. 23.12.2009 y.
100000, Toshkent sh. A.Temur 19.

Adadi 1000 nusxa. Hajmi 8,5 b/t.
“Times New Roman” garniturasi. Format 60x84 ¹/₁₆
Nizomiy nomidagi TDPU bosmaxonasida nashr qilindi.
Toshkent sh., Yusuf Xos Hojib 103.

Ashirboyev Samixon, filologiya fanlari doktori, professor. 1946-yil 18-aprelda Qozog‘iston Respublikasi Chimkent viloyati Turkiston tumanida tavallud topgan. 1968-yilda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti (universitet)ni imtiyozli tugatib, shu dargohda ishlab kelmoqda.

1975-yilda nomzodlik, 1990-yilda doktolik dissertatsiyasini himoya qilgan va unga 1993-yilda professorlik unvoni berilgan. Turli yillarda kafedra mudiri, dekan, prorektor vazifalarida ishlagan. Oliy pedagogik ta‘limni standartlashtirish bo‘yicha taniqli mutaxassis. Oliy ta‘lim muassasalari uchun “Eski o‘zbek tili va yozuvi”, “O‘zbek dialektologiyasi”, “O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi” qo‘llanmalarining, Qozog‘iston Respublikasi o‘zbek maktablarining 5, 6, 7, 8, 9-sinflari uchun “O‘zbek tili” darsliklariga mualliflik qilgan. 200dan oshiq ilmiy va ilmiy-metodik ishlarning muallifi. O‘zbekiston Respublikasi Fan va texnologiyalari, Xalqaro grantlar ishida ishtirok etmoqda.

ISBN 978-9943-381-05-6

9 78 9943 381056